

AZ ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

ÉVKÖNYVE

1943

II. KÖTET

BOLYAI
TUDOMÁNY
EGYETEM
KOLOZSVÁR

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R. T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS KIADÁSÉRT SZABÓ T. ATTILA FELEL
MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. No. 99. FSOC. JUD. CLUJ. 10582. – FEL. VEZ.: KISS M. IGAZGATÓ

Nemzet és állam a reformkorban

A magyar történet reformkornak nevezett időszakát, amely a régi rendi Magyarországot modern, jogegyenlőségi államába átvezette, az 1832–36-i országgyűléstől számíthatjuk. A század elejének többi országgyűlései nem foglalkoznak reformkérdésekkel: közjogi kérdések, az ország alkotmánya ellen Bécs részéről intézett támadások kivédése, az „alkotmány körülsáncolása”, a régi gravaminális politika vannak előtérben. Az 1790–1-i országgyűlés alatt megindított reformterveknek el kellett aludni egy időre. De az 1832–36-i első reformországgyűlés azokat az eszméket elevenítette fel, amelyek már az 1790–1-i nevezetes országgyűlésen, az ez által kiküldött bizottságok rendszeres munkálataiban, az akkori követi utasításokban és az egykorú publicisztikai irodalomban felmerültek.

Ennek a korszakalkotó alkotmányfejlődési folyamatnak záróköve az 1847–8-i országgyűlés, amely a maga „vágató” törvényhozásával hetek alatt végezte el azt, amit a nemzet addig hosszú időn át meg nem valósíthatott. Nagy volt a feladat, csekély a megoldására fordított idő. Nagy volt a különbség a lehanyagolt régi és az életre hívott új világ között. Nem csoda, hogy még a legjelesebbek is kételkedtek abban, vajjon a nemzet megérett-e a reformokra, nem voltak tisztában némely kérdéssel és nem csekély fejtörést okozott az, hogyan lesz lehetséges némely új intézményt sok százados régiekkel összeegyeztetni.

Amikor ez a nagy változás végbement, a nemzetállam az európai kontinensen csak a franciáknál volt megvalósítva, amint-hogy a modern állam alapjait általában az ember és polgár jogainak északamerikai minták után alkotott, több rendbeli francia kinyilatkoztatásai nyomán fogadták el a többi európai szárazföldi államok. A mi negyvennyolcunkra is az akkor általánosan elterjedt szabadságeszmék hatottak kiobbantólag. De ez csak úgy történhetett, hogy a magyarnak századok óta megvolt a maga fel-fogása a nemzeti lét függetlenségéről, az önrendelkező életnek a nemzettagok által való meghatározásáról, ha ezt teljes mértékben

nem is tudta megvalósítani. Ezt az egészen sajátos államfelfogás tette lehetővé, amely az államot és az államhatalmat a koronában szimbolizálva az államnak és az államhatalomnak a király személyétől különletét hirdette s ez által a más államokban helyet foglalt patrimoniális államfelfogást nálunk lehetetlenné tette.

Milyen volt a XIX. század közepén új életet kezdő magyar világnak nemzete, állama?

Széchenyinek politikai programjában a legnagyobb gondot a nemzet egységének hiánya adja. Öt párt, hat vallás, tíz nemzet, ötvenkét vármegye. Ez gyengeségünk oka. Az a körülmény, hogy az ország „Hungaria polyglotta”, igen nagy tehertétel volt fejlődésében. A magyarság számaránya kedvezőtlen. A Mátyás kora-beli 80–85 százalék a XVIII. század elejére (1720) mintegy felére csökken; ekkor, a 2.5 millió lakosságból csak 46 százalék magyar. II. József korában a 3–3.5 millió magyarral szemben németeknek, szerbeknek és románoknak a század folyamán nagy számban történt betelepítése és bevándorlása folytán 4–4.5 millió nem magyar áll. 1842-ben a nem egészen 13 milliónyi lakosságban a magyarság csak 37 százalékot tesz ki (Az abszolút korszakban, 1850-ben végrehajtott népszámlálás szerint a 11.6 milliónyi lakosságban 41.6 százalékot). A nemzetiségi kérdés alapja tehát megvan már a XVIII. században, a következőben a legégetőbb problémává válik.

Külföldi szemlélők s az ország sorsán aggódó hazafiak egyaránt látják a soknyelvű népességből támadható veszélyeket. „A magyarok – írja HERDER 1791-ben – mint az ország lakosainak csekélyebb része most szlávok, németek, oláhok és más népek közé vannak beékelve, s századok multán talán már a nyelvüket is alig lehet felfedezni.”¹ SZÉCHENYI, a magyar újjászületés nagy elindítója, már 1835-ben azon töpreng, hogy „a hazánkban létező sarjadék-népeknek anyatörzsöke odakünn van”, elolvadásuk, megsemmisülésük lehetetlen, mert van mindnyájuknak, ki érettük virrasszon. „Mi magyarok, ha nemzeti fennmaradásunkért aggódunk – csak megsemmisíttetésünk ellen védelmezzük magunkat. Magyarország egyéb nemzetiségei ellenben, ha nyelveiket, saját-ságaikat törekednek terjeszteni honunkban, nem elolvasztásuk, megsemmisíttetésük ellen vívnak, minthogy nekik valóságos hazájuk künn van, ... de minket magyarokat igyekeznek kiszorítani legszívtelebbebbül, legirgalmatlanabbul, elpusztult sajátunkban, eltörlött létünkben osztozandók, mert ha nincs Hunnia határi közt

¹ Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. IV. rész, XVI. könyv, II. fejezet.

hazánk, egyebütt e földön többé sehol sincs.”² – WESSELÉNYI úgy látja, hogy a monarchiát a szlávok részéről végromlás fenyegeti és ez éppen Magyarországra nézve a legsúlyosabb. Rámutatva a román törekvésekre is, előre megajzolja látnoki szemmel a trianoni csonka ország képét: „Minket magyarokat honunk közepén azon részre szorítva, melyet tisztán magyarok laknak, egy kis tartományocskává szigorodva megengednének létezni vagyis tengődni.”³

A nemzetiségek mozgolódását nem a latin nyelv elhagyásával a magyar államnyelvvé tétele váltotta ki. Igaz, hogy amíg a latin volt a hivatalos nyelv (de csakis ez, „patria lingua” nem volt, mert általánosságban legalább a társalgás nyelvénél már a nők latinul nem tudása miatt sem válhatott), amíg az országgyűlésen magyar, tót s a többi nemzetiség ezen a nyelven tanácskozott, a nemzetiségeknek eszükbe sem juthatott a maguk nyelvét féltetni. De ha a holt nyelv uralma megszűnt, az államnyelv csak a magyar lehetett. A magyar államnyelv behozatala fokozatosan, olyan lassú ütemben (az 1791:XVI. t. c.-től az 1844:II. t. c-ig több mint félszázad telik el) és olyan kíméletesen történt, hogy abban a nemzetiségek semmi elnyomási szándékot nem láthattak. 1807-ig már három nyelvtörvényünk volt, lassan közelítve meg a célt, ezért NAGY PÁLnak kellett figyelmeztetni a nemzetet ezen az országgyűlésen arra, hogy a hanyatló nemzetiség helyreállítása sokkal fontosabb, mint a constitutio fenntartása, mert ha az alkotmány bukik, helyette kedvező körülmények között még jobbat is lehet alkotni, ellenben elenyészett nemzetiségünket többé soha semmi erő helyre nem hozhatja. A nemzetiségek mozgalmát a magyar államnyelv behozatalára irányuló törekvéssel csak időben esik össze, de a nemzetiségi öntudatosodás már a latin nyelv uralma alatt elkezdődött, hiszen már a XVIII. század végén megvan a dákok-román elmélet és a Szvatopluk-féle tót mitológia. Ez a mozgalom a XIX. század közepe felé mind erőteljesebb lett egyszerűen annál az oknál fogva, mert ez volt az a kor, amikor a nemzeti eszme uralkodóvá lett Európaszerte.

Nem térhetünk ki a nemzetiségi kérdésben tett magyar államhatalmi intézkedések részletezésére, csak leszögezzük, hogy a magyar álláspont mindig az volt, hogy az állam federalizálására irányuló minden törekvést el kell ugyan utasítani, de a nemzetiségeknek társadalmi, kulturális téren, az állammal való érintkezésben minden könnyítést meg kell adni, ami az állam egységé-

² Hunnia 99, 101, 103.

³ Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Lipcse, 1843. 3, 250 kk.

vel összefér. Széchenyi, Kossuth, Szemere 1849-i törvénye – egyik utolsó ténye a szegedi országgyűlésnek –, valamint Deák egyaránt ezt vallotta. Már a régi rendi állam különbséget tett a *natio hungarica* (az állampolgárok, tehát akkor a nemesek, összessége) és a *gens hungarica* (magyar nemzetiség) között, ami megfelel a 68-as nemzetiségi törvényben politikai nemzet és nemzetiségek (ezen a magyart is értve) szerint tett megkülönböztetésnek. A magyar nemzetségek nem követték az illetőnek nemzetiségéről való lemondását. De hiába minden, nem lehet kibékíteni azt, aki nem akar kibékülni és akármilyen jó dolga legyen a nemzetiségi embernek, neki nem mindegy, hogy azt a vezető nemzetiség jóakaratóból vagy pedig a saját államától kapja-e. Ezt a trianoni idő tragikusan igazolta.

A nemzetiségi széttagozottságban tehát nem hiába láttak a hazasorsán aggódók nagy veszedelmet. A nemzetiségi öntudat, érzés által szült elkülönítést a magyar állam semmi előzékeny gesztusa nem szüntethette meg. A magyar nemességben 1848 előtt is nagy számmal voltak nem magyar nemzetiségűek, de ezek magyar nemességük mellett is éppen olyan románok, szerbek, stb. maradtak, amint az előtt voltak. Ez a nemzetiségi széttagozottság nemcsak a nemzet egységére jelentett veszélyt, hanem az állam integritására is, mert az öntudatosná vált nemzetiségi érzés nem áll meg a bármily nagylelkű engedményeknél, neki a maga módján való élés teljessége kell, tehát megfelelő földrajzi helyzet mellett az alkalom adtán való elszakadást, fajrokon állammával való egyesülést célozza, amint ezt az országnak bekövetkezett szétdarabolása szintén bebizonyította.

A hazai nemzetiségek között más képet mutat a németiség. Jelenlétük természetesen szintén a nemzeti egység rovására ment, de nem jelentett veszélyt a magyarságra. A városi német lakosság a szászok kivételével (akiknek jogállása egész Európában első példája egy nemzetiség politikai önkormányzatának) elmagyarosodott. Budának 1821-ben 25.228 lakosából néhány száz magyar. Az 1829-i összeírás Pestnek 62.471 lakosából csak 1200 magyart mutat ki. A század végére a dunántúli német városokkal együtt nagy részben elmagyarosodtak. A falusi német földművesek, kisiparosok megőrizték nyelvüket, de nem mutattak széthúzó törekvéseket. Ez utóbbi áll a század elején már nagyszámú, a II. József korabeli 15.000-ről a tömeges lengyelországi és galíciai bevándorlás folytán, amelyet Széchenyi intelmének figyelmen kívül hagyásával kellőképpen nem akadályoztak meg, 1840-ben már 241.000-re szaporodott zsidóságra is. Későbbi gazdasági uralmának már 1848

előtt megveti alapjait, a magyar műveltségre való befolyása a következő időszakban kezdődik.

A vallási kérdés, katolikusok és protestánsok sérelmei (főleg az áttérés szabadsága, vegyes házasságoknál a gyermekek vallása, hivatalokon való osztozkodás) már az 1790–91-i országgyűlést foglalkoztatják. Az ellentéteket azonban mind ekkor, mind az 1830-i és a következő 1832–36-i országgyűlésen, bár ez utóbbin hosszú és heves viták folytak, sikerült elsimítani. Nem mondhatjuk, hogy a vallási különbség komoly veszélyt jelentett volna a nemzet egységére.

Széchenyi nem említi a nemzet gyengeségének fentebb felsorolt okai között a rendi különbséget. Kétségtelen, hogy a nemzetiségi tagoltság mellett a nemzet egységhiányának legfőbb oka éppen a rendi tagoltság volt. Nevezetesen annak az óriási űrnek következtében, amely a jobbágyot földesurától elválasztotta. Nem volt csekély a jobbágy terhe, ez bizonyos, uraikban is nem ritkán megvolt a hajlandóság arra, hogy őket a törvényszerű mértéken túl terheljék. Téves azonban az a beállítás, mintha földesúr és jobbágy mindenütt örökös ellenségek lettek volna. Ellenkezőleg, a földesurak patriarchális jóindulata jobbágyaik iránt nem mese, a jobbágy se mindig és mindenütt csak azon törte fejét, hogyan lehet földesurát megrövidíteni. Ha a jobbágy helyzete olyan elviselhetetlen lett volna, mint ahogyan némelyek szeretik festeni, nem lett volna lehetséges, hogy sokan a jobbágyok közül a felszabadítás után, amikor a jobbágy már egészen csak saját erejére volt utalva, még visszakívánták előbbi állapotukat, amelyben nagyszámú családnak a megélhetése még a legkisebb jobbágytelken is biztosítva volt.

De a rendi világ osztálytagozódása általában nem kedvezett a nemzet egységének. Főrendűek, köznemesek, itt ismét a viselkedésük után bocskorosoknak nevezettek és jómódúak, városi polgárság, honoráciorok, jobbágyok nemcsak a vagyonnak, életmódnak, szokásoknak, hanem a különböző műveltség folytán a gondolkodásnak, szellemnek a különbségét is jelentették. Ezt az egységhiányt enyhítette az a körülmény, hogy kasztszerű elzártág az osztályok között nem volt. Hiszen még a jobbágyfiú is tanulhatott, tanult pályára léphetett. A XIX. század első évtizedeiben a gimnáziumok tanulóinak túlnyomó többsége jobbágy- és polgárfiú.

A nemzetiséget a szellem egysége, s ami ennek kifejezője, a közös nyelv adja meg. Így látja a 90-es évek mozgalma a magyar nyelv érdekében, így látják Bessenyei, Baróti, Révai, Kazinczy

és ez a felfogása az országgyűlési feliratoknak a század eleje óta, aminthogy az 1843–44:II. t. c. is „a magyar nyelv és nemzetiségről” szól. A 90-es évek mozgalma a magyar nyelv érdekében mindenesetre ellenhatás volt József germanizáló törekvéseivel szemben, de éppen úgy irányult a társadalomnak a magyar nyelvet elhanyagoló rétege, a főnemesek ellen, akik azt hitték, hogy a magyar nyelv semmire sem használható, magyarul beszélni és írni nem lehet, csak németül és franciául. A magyar nyelv volt az érte rajongók, így Péczely szemében az az emelőrúd, amellyel a magyarság süllyedő hajóját az iszaptól ki lehet emelni. Persze túlmerész volt az a várakozás, hogy ha a magyar nyelv elfoglalja megillető helyét, mindazok, akik Magyarországon és Erdélyben laknak, ötven esztendő alatt mind magyarokká lesznek. Révai is arról ábrándozik, hogy a magyar oktatással az összes nemzetiségeket „fogadott magyarokká” lehet tenni.

A magyarság igazi kifejezője a jómódú köznemesség, a bene possessionati. A társadalom legfelsőbb osztálya, a gazdag főnemesség az országon kívül, leginkább Bécsben élt.⁴ Vagyonának nagy jövedelmét ott költötte el, magasabb célt nem ismerve annál, hogy az udvari élet mulatságaiba és sok pénzt felemésztő közönséges élvezetekbe merüljön. Pazarlásaik miatt sokan közülök tönkre is mentek. Teljesen elnémetesedtek, még magyarul sem tudtak, egymással német vagy francia nyelven érintkeztek és úgyszólván minden kapcsolatukat elvesztették az itthon maradt köznemességgel. A főnemességnek ez az elidegenedése a nemzettől Mária Terézia alatt kezdődött, politikájának egyik fő célja lévén, hogy a magyar főnemeseket az udvari élet körébe vonva, ott elnémetesedjenek és politikai magatartásuk is ennek megfelelő legyen.

ZAY KÁROLY GRÓF mondotta a főrendi tábla 1844. október 3-i ülésében: „Hogy pedig a nagy aristocratia nemzetiségünket fenn tartotta volna, ennek a história ellenmond. A szegény református prédikátorok és a bocskoros nemesember viskóiban tartaték fel a nemzetiség, de koránsem az aranygyapjas vitézek, a többi lovagrendek nagy keresztesei, a belső titkos tanácsosok által.” Széchenyi is említi a magyar főnemesség elkorcsosultságát Metternich kancellárhoz intézett emlékiratában. Még 1833-ban is úgy mutatja gr. Batthyány Ivánt és Pálffy herceget Kölcseynek, mint akik

⁴ „Majd minden nagyobb mágnás családnak – írja Orosz József – van egy vagy több palotája Bécsben, míg ha épen dolgaik miatt Pestre kell jönniök, szállodákba mennek és a kevés időt, amíg a hazai fővárosban kell lenniök, hálókabátban töltik el.” Ungarns gesetzgebender Körper auf dem Reichstage zu Pressburg im Jahr 1830. II. kötet 181. l.

legalább negyvenezer jobbágytelek birtokában vannak s mégis négy év előtt alig tudtak valamit Magyarországról. „Most már alkalmas mennyiséget szívtak be a nemzetiségből, ha nincs is a nyelv teljes hatalmukban.”⁵

A XVIII. század végén és a XIX. elején a magyar főúri nevet viselők egész sorának volt igen nagy, egészen másfélmillió forintig terjedő évi jövedelme. Így az Eszterházy-, Grassalkovics-, Festetics-, Pálffy-, Koháry-, Erdődy- és a Czobor-családnak. E nagy jövedelmeket vagy bécsi mulatságaikra költötték el, vagy a nemzettől teljesen idegen egyéb célokra. Ritka kivétel az olyan, mint a két SZÉCHENYI: FERENC, a Nemzeti Múzeum és ISTVÁN, az Akadémia alapítója, vagy FESTETICS GYÖRGY, a keszthelyi helikoni ünnepek és a Georgikon alapítója. PÁLFFY FERDINÁND, ESZTERHÁZY FERENC és KOHÁRY JÁNOS bécsi színházakat igazgatnak, ERDŐDY JÁNOS Pozsonyban tart fenn német színházat, ESZTERHÁZY MIKLÓS herceg, akinek németországi és ausztriai birtokain kívül Magyarországon 32 uradalma volt, Kismartonban és Eszterházán, ahol például többek között HAYDN, a klasszikus zene kiváló művelője harminc évig működött.

Történt mindez akkor, amikor magyar tehetségek vagy elkallódtak, mint az örökösen vándorbottal járó „bájos hegedős”, LAVOTTA JÁNOS, a magyar zenének e páratlan előadóművésze és szerzője, vagy nélkülözésekkel küzdöttek, mint CSOKONAI, aki ilyen levelet ír a csurgói iskola kurátorának betegágyában: „Mi módon lehessek én elég tehetős az Examen Solenitásra egy ruhát készíttetni? Merjem-e magamat bízgatni annyi jutalommal a Venerabile Publicumtól, hogy egy ruhányira Contót tehessek, vagy valakitől 30 ft. kölcsönzhessek?”

A főnemesség nagy részének a nemzettől elidegenedettsége és annak következtében, hogy nálunk kellő műveltséggel és anyagi függetlenséggel rendelkező polgári osztály, a nemzetiség erősítésének ez a másutt jelentős tényezője hiányzott – amin itt járt külföldiek csodálkoznak –, a vagyonos és művelt köznemességre⁶ hárult nemcsak az alkotmány védelmének, majd a haladás szolgálatának, hanem a magyar nemzetiség kifejlesztésének is feladata. Ez a köznemesség magyar volt a latin államnyelv korában is. E köznemességnek némelyek (így Kármán, Csokonai) által

⁵ Országgyűlési Naplójában 1833. március 11-i feljegyzés, 156. l.

⁶ Már 1832-ben azt írja Orosz József, hogy a köznemesség száz év alatt vagyonának felét elvesztette. Ungarns gesetzgebender Körper auf dem Reichstage zu Pressburg im Jahr 1830. Leipzig 1832. II. 241. l.

túlzott, majd Széchenyinél is elég setéten festett hátrányai^{6a} nagyban enyhülnek, ha fentebb kiemelt szerepére gondolunk. A köznemességnek a nemzetiség kifejllesztése tekintetében vitt szerepével szemben a magyarság többi rétegei (szegény nemesek, városi polgárság, honoráciorok) háttérbe szorúlnak.

A kornak nem volt a fentiek szerint egységes nemzeti társadalma, állama is a rendi állam számos hiányát mutatja. Ez a rendi állam nagyjában ugyanaz, aminő volt az előző században. A XVIII. század végének politikai írói, főleg Barits és Aranka, nagy igyekezettel törik magukat annak kimutatásán, hogy mennyi egyező vonás van a magyar és az angol alkotmány között.⁷ Ez a törekvésük nem járhatott sikerrel, mert csak a külsőségek után indultak, nem véve figyelembe a lényeges különbségeket. Angliában már a XVIII. század végén megvan a parlamenti kormányrendszer, ami az egész államéletnek a parlamenti többség, tehát végeredményben a nemzet akarata szerint való irányzását jelenti, a királyt mintegy személytelenné teszi, hatalmának csak az állami etika korlátai között való érvényesülését engedi meg, nem áll a nemzetén kívül, hanem abban benn van, ki van tehát zárva királynak és nemzetnek az a szembehelyezése, ami nálunk megvolt az egész rendi koron át. A magyar államszemléletben is megvan kettejük között az egység a korona-eszménél fogva, mert a korona az államot jelenti, annak feje a király, tagjai a nemesek, az akkori nemzet. A Habsburg királyok alatt azonban ez csak a Werbőczy-féle jogi állapot volt, de nem a valóság.

Ez volt a viszony az egész koron át király és nemzet között. I. Ferenc (1792–1835) még leghívebb megtestesítője az akkor Európa-szerte elterjedt reakciós irányú kormánynak. Patriarchális abszolutizmus az állameszménye. Tizenhárom évig (1812–1825) országgyűlést sem tart. Uralkodni és semmit sem változtatni volt jelszava a francia forradalom és a Martinovics-féle összeesküvés hatása alatt. Az államcél kimerül a rend és nyugalom fenntartásában, az alattvalóknak az államéletből való kizárásával. Ennek a politikának egyik fő okára SZÉCHENYI mutatott rá az 1840-i országgyűlésen: „Bajaink okát én nem annyira az emberekben, mint heterogén összeköttetésünkben találok, tudniillik,

^{6a} Ezzel szemben a magyar köznemesség műveltségéről előnyösen nyilatkozik egy külföldi utazó: gr. Hofmannsegg, aki 1793–94-ben egy évnél hosszabb időt töltött nálunk. L. Gr. Hofmannsegg utazása Magyarországon, 1793–94-ben. Ford. Berkeszi István. 1887.

⁷ Barits Adalbert, *Dissertatio statistica de potestate exsequente regis Angliae.* – Aranka György, *Az Anglus és Magyar igazgatásnak egyben vetése.* Mindkettő 1790-ben, az utóbbi Kolozsvárt jelent meg.

hogy nekünk alkotmányunk van, Ausztriának pedig nincs.” Az uralkodó ugyanis mindig hajlandó volt az ausztriai tartományai-ban fennálló rendszert Magyarországra is kiterjeszteni. Ferenc utóda, Ferdinánd, e néven ötödik magyar király, híven követte volna atyja nyomdokait, de a század közepén feltámadt szabadságmozgalom erősebb volt nála. Ki kellett neveznie a „független és felelős” – vagyis az osztrák főhatóságoktól független és nemcsak a királynak, hanem az országgyűlésnek is felelős – miniszteriumot, szentesítene az 1847–48-i országgyűlés által alkotott törvényeket, amelyek megeremtették az új Magyarországot. Tizenhárom magyar szóval nyitotta meg ezt a nevezetes országgyűlést, ami még Széchenyit is elragadta.

A rendi világban a társadalomnak a nemzeti életre befolyással bíró része a nemesség volt, az alkotta a nemzetet. A nemesség száma 1889-ben 680.000, II. József korától, félszázad alatt száz százalékkal emelkedett. Egyetlen európai államban nem volt ilyen nagy, átlag minden 19-ik ember nemes volt, egyes megyékben 24–30.000-et is kitett a nemesek száma. Ha tekintetbe vesszük, hogy Franciaországban a júliusi forradalom után, 1831-ben a 25 milliónyi lakosságból 188.000-nek volt választójoga, míg Magyarország alig 13 milliónyi lakosságából majdnem 700.000 (136.000 családfő) nemes, tehát politikai jogokkal rendelkező volt, azt látjuk, hogy a rendi Magyarországon több volt a politikai jogokkal bírók száma, mint a demokratikus Franciaországban.

A folyvást túlsúlyra törekvő királyi hatalmat a nemzet az országgyűlésben és a megyében igyekszik ellensúlyozni. Az országgyűlést azonban Bécsben inkább csak a birodalom szükségleteiről gondoskodó intézménynek tekintették. Adót, katonát szedni csak az országgyűlés beleegyezésével lehetett. De Magyarország bevételeivel minden ellenőrzés nélkül az osztrák pénzügyminiszter rendelkezett. A napoleoni háborúk alatt sűrűn voltak országgyűlések, miután a magyarok pénz- és katonasegélyét a király nem nélkülözhetette. Az államélet sok terét azonban nem törvények, hanem királyi rendeletek szabályozták (Ferenc 5000-nél több rendeletet adott ki), így a közoktatás, a katonai szervezet (a nemesi felkelés kivételével), a pénzügy, a közigazgatás, a közigazgatás és részben az igazságszolgáltatás terén. Ezeket a rendeleteket az országgyűlés csak akkor kifogásolta, ha azokban az alkotmány megsértését látta. Mindent összevéve az országgyűlés jó ideig csak az alkotmány, a rendi érdekek védelmének eszköze, a nemzet anyagi és szellemi előhaladásával, az egész nemzeti életet átfogó nagy kérdésekkel nem foglalkozik. A bécsi politikai körök ellen-

szenve az országgyűlés iránt általános volt. Kifogásaik, hogy a királyi jogkör megnyírbálására törekszik, nincsen megértéssel a birodalmi érdekekkel szemben, hangja merész.

Az alsó táblán a megyei követek voltak túlsúlyban, mert minden megyének külön-külön egy-egy szavazata volt, míg az alsó tábla többi alkatelemei (a kapcsolt részek, szabad kerületek, szabad királyi városok és a káptalanok) csak egy-egy szavazattal rendelkeztek. A követeket a megyei közgyűlés választotta és őket utasítással látta el. Az utasítások által a megyék az országgyűlési határozatokra döntő befolyást gyakoroltak, mert az összes közérdekű kérdéseket a megyei közgyűléseken vitatták meg és ennek eredményeként nyerték a követek utasításait, a reformjavaslatok is innen indultak ki. Az ötvenkét megye ilyenformán az állami szuverenitásnak megannyi részese volt, az alsó tábla mintegy bővített hatáskörű megyegyűlést alkotott. Az utasítással ellenkezőleg eljáró követet visszahívták és helyette mást választottak. Miután a követ utasítása szerint volt köteles szavazni, a reformszellem erősödésével sokszor az a furcsa helyzet állt elő, hogy a követ hosszú szónoklatban szállt síkra a reformok mellett, végül is kénytelen volt őket leszavazni. A reformkérdések előtérbe lépésével mindinkább divatba jöttek az utólagos, póttutasítások, amelyek az eredeti utasítástól egészen eltérő magatartásra kötelezték a követet. Szokásban volt, hogy a követ utasítása főbb pontjainak a tábla jegyzőkönyvébe való felvételét kérte. Az, hogy a követ minden egyes kérdésben a megye utasításához volt kötve, nagyon megnehezítette az alsó tábla munkáját. Ezért már az 1790–91-i országgyűlés által kiküldött publico-politikai bizottságban hallatszottak hangok az utasítások eltörlésére. Az 1825-i országgyűlés által kiküldött országos választmány pedig csak tanácsadó jelleget kívánt adni az utasításoknak, miután azok kötelező volta a vitatkozás szabadságával és az országgyűlés céljával nem egyezik meg.⁸

⁸ Egy névtelen író szerint a magyar országgyűlések történetéből majdnem tökéletes elméletét lehet levonni annak, hogyan nem kell az országgyűléseknek szervezve lenni (Götting. gelehrte Anzeigen 1807, 41. szám). Schwartner, a statisztikus, aki pedig nem volt magyarbarát, ezt a bírálatot igazságtalannak mondja [Statistik des Königreichs Ungarn II–III, 121]. – A rendi országgyűlésnek sajátos intézményét, alkották a távollevők követei, akik a főrendi táblán személyes megjelenésben akadályozott főpapok, világi főurak és özvegy főúri nők küldöttei voltak az alsó táblán. Nem szavazhattak, csak felszólalhattak, de a követek ezt sem vették szívesen. Ilyen távollevők követe minőségében jelent meg Kossuth is először Pozsonyban mint br. Vécsey Pál. és br. Fischer Pál küldötte.

Az utasításnál fogva a követ csak közvetítője volt a küldők akaratának, végső sorban ez utóbbi érvényesült. Így az utasítás és az attól eltérő követnek visszahívhatása az arisztokratikus rendi alkotmányban tulajdonképpen demokratikus intézmény volt, mert a demokráciák sajátosága arról gondoskodni, hogy a nép megbízottai semmit se tehessenek a nép akarata ellen. A század közepe felé mindinkább előtérbe lép az utasításoknak elvi és gyakorlati szempontból való megengedhetlensége. 1847-ben már több megye részletes utasítás helyett csak az irányelveket határozta meg követe számára, amit DEÁK helyeselt, mert a követ nemcsak megyéjét, hanem az egész országot képviseli. Zala megye pedig DEÁKot 1848. március 22-én követté választva megbízólevelét úgy adta ki, hogy a tanácskozásokban és a törvények hozásában minden utasítás nélkül saját belátását és meggyőződését követve szavazzon.

Az utasítások eltörlése a megyékben összefoglalt köznemesség erejének megtörését, a kormány és a nemzettől elidegenedett, udvaroncá vált főnemesség hatalmának erősítését jelentette volna. A nemzetet a köznemesség képviselte, ezért volt szükséges, hogy akaratának az országgyűlésben az utasítások által érvényt szerezzen. Ezért szükséges az alsó tábla fölénye a felsővel szemben. 500 főnemes 700.000 köznemesnek küldőit le nem szavazhatja. Ez a rendi állam okoskodása volt. A rendi érdekeknek csak az utasítás által lehetett érvényt szerezni. A rendek azonban már 1807-ben hangoztatják: Mi itten nemcsak a nemességnek képviselői, hanem az egész népnek védelmezői vagyunk.

Ezt a reformszellem erősödésétől, az 1832–36-i országgyűléstől kezdve valóban elmondhatták magukról. Ennek az országgyűlésnek alsó táblai szabadelvű ellenzéke már nem tartotta elégnek a közszereplésre Werbóczyt, a táblabírói törvénytudást. Látóköre túlterjed a haza határain. MONTESQUIEUnek az angol alkotmányból levont tanai az egyéni és politikai szabadságról nálunk is visszhangra találtak, ROUSSEAUra emlékeztető kijelentéseket hallunk a polgári társaságról. CONSTANT BENJAMIN, a liberális nagy francia apostola, aki azt két szóval határozta meg: szabadság mindenben, sem ismeretlen a reformerek előtt. TOCQUEVILLE, a hazai BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR lelkesítette őket az amerikai demokrácia iránt, az 1834-től megjelent Rotteck és Welcker-féle Staats-lexicon tárta eléjük a német szabadelvűség tanait.

A XIX. század egész első felében állandó az ellentét az alsó és a főrendi tábla között, a főrendek nemcsak az alkotmányos, hanem a reformkérdésekben sem voltak hajlandók az alsó tábla

kezdemenyezéseit magukévá tenni. Ezt főleg az eredményezte, hogy a felső táblán igen nagy számban ültek indigénák, a törvényhozás által honosított idegen származású főrangúak. Ezeknek a száma már 1810-ig 306 volt, jórészt német és cseh, úgy, hogy több volt a honosított főrangú, mint a született magyar. Metternichet, az országnak más ellenségeit épp úgy honosították, mint azokat az idegen származású főurakat, akik vagy utódaik később kiváló szerepet vittek a magyar közéletben. Túlnyomó részüknek azonban csak annyi köze volt az országhoz, hogy annak birtokosai voltak. A felső táblának az alsóval való szembehelyezkedése ellen DEÁK FERENC ismételt felszólalt. Így amikor a főrendek nem fogadták el az alsó táblának azt a javaslatát, hogy a feliratok és törvények magyar nyelven szerkesztessenek, az 1833. május 25-i ülésben így szólt: „Az országgyűlési tanácskozások természete megkívánja azt, hogy midőn egyedül az egyik tábla bír indítványi és kezdési joggal, a másíknak ne legyen hatalma a hozzá küldött tárgyat elmellőzni s hosszabb ideig halasztani, mert akkor az egész kezdési elsőség sikertelen, sőt nevetséges lenne.”⁹ Az 1834. január 16-i kerületi ülésben pedig azt indítványozta, hogy ha valamely tárgy háromszor átmegy a főrendekhez s azt nem fogadják el, joga legyen az alsó táblának azt külön felterjeszteni. Ugyanezen indítványt a január 21-i országos ülésben is előterjesztette.¹⁰

Miután a kormány állandóan támadta az alkotmányt s ellenezte a haladásnak, indokolt volt a bizalmatlanság és az ellenzékiiség vele szemben. Még a kormány reformjavaslatai is gyanúsak voltak, mert nem tudták feltenni, hogy ugyanaz a kormány, amely az ország szabadságát nem tiszteli, valamit annak hasznára kezdeményezhessen és ezt taktikázásnak tekintették. Az ellenzékiiség jelentette a hazafiságot, a magyarságot.

„Mi a patriotismus? – olvassuk KÖLCSEY Országgyűlési Naplójában. Felelet: az oppositio! És mi az oppositio? Felelet: tagadása annak, amit az udvar állít és a personális!¹¹ De ha az udvar történetből igazat állítana? Felelet: azt meg nem engedjük. Az öreg Balogh¹² – Isten nyugtassa – huszonkilencz nap vitatott

⁹ Kónyi Manó, Deák Ferenc beszédei I, 15.

¹⁰ I. h. 51.

¹¹ Az alsó tábla elnöke a királyi tábla elnöke volt, aki e minőségében viselte a királyi személynök (personalis) címet.

¹² Id. Balogh János, akit a régi források a „híres követ” megjelöléssel említenek, mint Bars és Komárom megyék küldötte Ferencnek nyolc országgyűlésén, e korban a legtöbbször, vett részt, az alsó táblai ellenzéknek egyik vezére volt. Erős ellenzéki szerepléséért a

valamit tűzzel és vassal, s ha a personális végre megadta magát. s a harminczadik nap a tárgyat elfogadá: az öreg felpattant s tüstént az ellenkezőbe rohant által. Hiába! a mi felülről jön, az jó nem lehet.”¹³ – „Hogy magyarok vagyunk – mondja még az oly óvatos SZÉCHENYI is – és van alkotmányunk, azt az ellenzéki, beolvadni nem akaró szellemnek köszönhetjük.”¹⁴ Szerinte az ellenzékiiség helyesen használva szükséges, mert gát az önkény ellen, de helytelenítette azt a felfogást, amely a hazafiságot és a liberálist az állandó ellenzékiiségben keresi.¹⁵

KOSSUTH a Pesti Hírlap szerkesztésétől 1844. június végén történt megváltása utáni egy új lap megindíthatása végett METTERNICH HERCEGGel három és fél órán át tartott beszélgetésében kifejtette, hogy Magyarországon az ellenzéknek nem az a szerepe, mint a nyugati államokban. Ott az ellenzék a hatalom elnyeréséért küzd, ez Magyarországon ki van zárva, mert nálunk nincsen parlamenti kormány. Tehát nálunk az ellenzék nem azért küzd, hogy az általa jónak ismert dolgokat maga megvalósítsa, hanem csak azért, hogy ami jó, az megtörténjék.¹⁶

Az ellenzék soraiban teljes összhang csak annyiban volt, hogy valamennyien mindig készek voltak a kormány alkotmányellenes törekvéseivel szembeszállni. Egyébiránt az összhang nem volt meg, mert az egyik rész a fejlődést csak a régi alkotmány érintése nélkül volt hajlandó elfogadni, holott annak mindenben fenntartása a haladással, a liberálistussal nem volt összeegyeztethető. Ezt az irányt különösen az egyébként kiváló NAGY PÁL képviselte.

A 600 esztendőös multa visszatekintő, 1848 előtti nemesi vármegye nemcsak a törvényhozásra gyakorolt döntő befolyást az utasítási jognál fogva, hanem az államélet egyéb terein is nevezetes jogokkal rendelkezett. Így első sorban a közigazgatás terén. Adószedés, katonaállítás, elszállásolás és ellátás, utak, hidak építése, vám- és gyámügyek, általában az egész beligazgatás a megyék hatáskörébe tartozott. Az 1840. évi 4300 hivatalnokból 2458 vármegyei tisztviselő. Helyhatósági szabályokat (statutumokat) alkothattak, amelyek gyakran országos ügyekre is kiterjedtek és

kormány 1823-ban hűtlenségi pert akart ellene indítani. Ez elmaradt, de a király „ad audiendum verbum regium” maga elé idézte és atyai dorgálásban részesítette.

¹³ Minden munkái VII, 68.

¹⁴ Politikai programtöredék 19.

¹⁵ Kelet népe 31. – Beszédék 98.

¹⁶ 1844. október 4-i levele Wesselényihez az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában. – Wirkner Lajos, Élményeim 128.

szükségeik fedezésére házi adót vethettek ki. E mellett törvényszékeik által gyakorolták a bíraskodást.

A politikai élet súlypontja az utasítási jognál fogva a megyékben volt. Ennek annál nagyobb volt a jelentősége, mert a megyékre a kormány nem gyakorolhatott olyan befolyást, mint esetleg egyes követekre. A főispánok a megyében nem töltöttek be vezető szerepet, a kormány politikáját csak a gyengébb megyékben segíthették elő. Gyakran más hivataluk is volt s így nem is tartózkodtak a megyében.

Az alkotmányosság felett az országgyűlésen kívül a megyék örködték, amennyiben a kormány törvénytelen rendeleteit nem hajtották végre, azokat „tisztelettel” félretették és ellenük a királyhoz és a kormányzókhoz felterjesztést intéztek. Az országgyűlésileg meg nem ajánlott adók beszédétől és a meg nem ajánlott újoncok kiállításától el voltak tiltva (1504:I. t. c., 1791:XIX. t. c). A vármegyei tiszttelőkkel a kormány közvetlenül nem rendelkezhetett, azokkal a vármegye rendelkezett és a tiszttelőknek a törvénytelen kormányrendeletek végrehajtását megtilthatta. Ekként a vármegye nemcsak a beligazgatásnak egyetlen törvényszerű szerve volt, hanem a hazafiságnak, a szabadsághoz és az alkotmányhoz való ragaszkodásnak fenntartója, s mint ilyen, a nemzet kegyeletének, hozzá való ragaszkodásának méltó tárgya. A megyék alkotmányvédő szerepe országgyűlés nem léteiben még nagyobb volt.

A nemzeti közvélemény, kivált a reformeszmék iránti hajlam erősödésével, a megyék által nyilvánult meg. Ennek egyéb lehetősége nem volt, mert a sajtót a kormány elnyomta, a lapoknak a politikai kérdések tárgyalása, sőt az országgyűlési viták ismertetése sem volt megengedve. Fontosabb határozataikat a megyék állandóan közölték egymással, így lehetővé vált egyöntetű közvéleménynek kialakulása, a kormány alkotmánysértő intézkedéseivel szemben egységes állásfoglalás. A kormány megtiltotta ugyan a postának, hogy a megyék „rossz szellemű” körleveleit továbbítsa, de ezek küldöncök útján mégis állandó érintkezést tartottak fenn egymással.

A vármegyét mint önkormányzati testületet a vármegyei közgyűlés képviseli, ez annak legfőbb határozó szerve. A közgyűlésen az egész vármegyei nemességnek joga volt megjelenni. Ezek tehát a nemesség nagy számánál fogva főleg követválasztások és restaurációk alkalmával igen népesek voltak. A nemesség túlnyomó részét képező birtoktalan (bocskoros) nemesek szegénységük és műveletlenségük miatt nem igen jelentek meg a megye-

gyűléseken. Egy 1819. évi királyi rendelet azonban szavazatjogot adott nekik. Ettől fogva a szavazatokat nem ponderálták, hanem számították. Az 1825-i országgyűlésen, amikor magyar lett a tanácskozások nyelve, történt először tömeges megjelenésük és ettől fogva a főispáni vesztegetések hatása alatt döntő szerephez jutottak a megyegyűléseken.

Megyei nagyobb tisztségekre csak előkelő, vagyonos nemeseket választottak meg; ezt a törvények is megkövetelték. A választások nem ritkán a tekintélyesebb megyei családok közötti ádáz versengés jellegét öltötték magukra. A vármegyei tisztség ugyan nem volt ingyenes szolgálat, azaz *nobile officium*, azt a megválasztott köteles is volt elfogadni, de az azzal járó javadalmaszának nem volt fizetés jellege, csak a szolgálat csekély jutalmazása volt, sokkal csekélyebb, mint a hasonló rangú királyi hivatalnokok fizetése. A vármegyei tisztviselőnek nyugdíja sem volt, így csak a vagyonos nemesek vállalhatták el a költséges megyei tisztséget, amely anyagi előnyökkel nem volt ugyan összekötve, de tekintélyt, befolyást és hatalmat adott az illetőnek.

A bécsi politika állandó célja a megyék gyengítése volt. A magyarok iránti bizalmatlanságból folyólag a megyék ellenállási erejét megtörni igyekezett, nem ismerve fel, hogy azok a túlzó demokratikus áramlatokkal szemben a fennálló rend fenntartása érdekében természetes szövetségesei. Felirataikra vagy egyáltalában nem kapnak választ, vagy csendre intő, rosszaló, fenyegető válaszokat kapnak és nem tetsző határozataikat mint „botrányos merényeket” megsemmisítik. A megyegyűléseken hevesebben szólók Bécsbe idéztetnek a királyi szó meghallására (ad *audiendum verbum regium*) és királyi megdorgálásban részesülnek. A főispánok és főispáni helytartók (administratorok) ügyelnek arra, hogy a megyében minden a kormány tetszése szerint menjen, követekül és megyei tisztviselőkül csak lojális nemesek választassanak meg. Ha egyes makacsabb megyékben ezt a célját a kormány nem érthette el, a tisztújító közgyűléseket elhalasztatta és a tisztviselőket a megyefőnök nevezte ki. Voltak megyék, amelyekben tizenöt évig sem tartottak tisztújítást. A törvénytelen királyi rendeleteket végrehajtani vonakodó megyékbe királyi biztosok küldetnek ki a megye ellenállásának letörésére. Ezek megsemmisítik a közgyűlések renitens határozatait, kitépik a jegyzőkönyv vonatkozó lapjait, katonasággal vonulnak fel a megyeházára, ostromállapotot rendelnek el az egész megyére, megszállják a német katonasággal a szolgabírák lakásait és ezeket addig kell a szolgabírónak eltartani, amíg a rendelet végre lesz hajtva.

METTERNICH a megyéket Széchenyi előtt értékes ékszerhez hasonlította, amit meg kell őrizni. SZÉCHENYI szerint ha a megyék vis inertiae-je (amint nevezték: nemcselekvési joga) néha nem segített volna, nem hiszi, hogy Magyarország még létezne.¹⁷ Kossuth 1848-ban később lett volna a miniszteri törvényt is megbuktatni, mintsem a megye megszűnjön és csak ott akar élni, hol a szabadság, ha az egyik szegletben elnyomatik, a másikban felemelkedjék.¹⁸ A megyék passzív ellenállását az akkori gondolkodás olyan intézménynek tekintette, amelyet a külföld irigyelhet a magyaroktól és csak azért nem léptette életbe, mert nem ismerte. Ez a megyei ellenállás értékének túlbecsülése volt. De ha az alkotmányellenes kormányzást nem is tudták kizárni, ébren tartották az alkotmányhoz való ragaszkodásnak, a törvényességnek szellemét.¹⁹

Annak viszont, hogy a megyék sokáig nem lehettek a haladás eszközei, nagy részben a kormány alkotmányellenes politikája volt az oka. A nemesi kiváltságokhoz való ragaszkodást azonosították az alkotmányos szabadsággal és azt hitték, hogy minden engedmény, amelyet a kiváltságok rovására tesznek, az alkotmányt gyöngíténé. E mellett az állami lét sok lényeges kérdése a megyét nem érdekelte. De hogy ezek nem érdekelték, hogy a világot – amint SZÉCHENYI mondta – csak a vármegyeháza ablakából nézték, ennek nagy részben ismét az volt az oka, hogy erejüket az alkotmányért folytatott küzdelem úgyszólván teljesen kimerítette. Találón mondja KOSSUTH a Törvényhatósági Tudósítások előfizetési felhívásában (1836. május 15): „Municipális rendszerünk felséges eszköz arra, hogy megóvjuk s megtartsuk, mit a nemzet egyesített ereje tulajdonunkká tőn, de igen rossz annak, mit még nem bírunk s mit csak országilag közremunkálkodva szerezhetünk, kivívására.” A megyék alkotmányvédő tevékenységét, ellenállását lehetőleg meghiúsítani a főispánok feladata volt. Ezért főispánná vagy még inkább főispáni helytartóvá a független és hazafiságukban tántoríthatlan férfiak mellőzésével többnyire olyanokat neveztek ki, akik részint vagyoni függetlenségük hiányánál, részint nagyravágyásuknál fogva mindenre vállalkoztak.

¹⁷ Beszédei 432. l.

¹⁸ 1848. április 2-i beszéde.

¹⁹ „Nem a törvények tényleges megmentése – mondja találón Szentkirályi Móric –, hanem a törvényesség feletti vitatkozás volt az, mi által az alkotmány felett örködtek” [Eszmetöredékek a vármegyék rendezéséről: Budapesti Szemle. Új folyam. VII, 162].

Mindezek mellett nem lehet elhallgatni, hogy a rendi világ megyei igazgatásának sok fogyatéksége volt. Lassúság és hanyagság jellemezte és gyakoriak voltak a tisztviselők visszaélései. A megye a partikulárizmusnak bizonyos nemét testesítette meg. Az 1848 előtti magyar állam a perifériákon, a megyékben élt és nem a központi hatóságokban.

A vármegyéknek az a szerepe, hogy az alkotmány védő bástyái legyenek, az 1848-as reformokkal megszűnt. Az utasításos követeket a modern népképviselőlet váltotta fel, a csak a királynak felelős kormányzások helyébe az országgyűlésnek is felelős minisztérium lépett. A korszakalkotó reformokat megvalósítóknak legnagyobb fejtörést az okozott, hogyan lehet a megyei rendszert az említett nagy változásokkal összeegyeztetni. Ezt a kérdést a kiegyezés után alkotott későbbi törvények oldották meg, amelyek a vármegyék alkotmányjogi, sőt közigazgatási állását nagy mértékben megváltoztatták és még helyi ügyeikre korlátozott önkormányzatukat is a kormány gyámsága alá helyezték.

Magyarországot a törvények világos rendelkezéseivel ellentétben, amelyek a magyar kormányzati főhatóságoknak (kancellária, helytartótanács) az osztrákokkal szemben való függetlenségét ismételten hangsúlyozták, a valóságban Bécsből kormányozták. Ha a magyar országgyűlések a kormány törvényellenes és haladást gátló intézkedései ellen felszólaltak, kormányon a bécsi államtanácsot, államkonferenciát – amelyben Metternich és Kollowrat vetélkedtek egymással és kormányoztak az elhatározásra képtelen uralkodó helyett – értették, amelyeknek irányelveit az uralkodó kabinetbeli bizalmasai, a felelőtlen tanácsadónak kamarilla név alatt ismert szervezete adta meg a magyar érdekekkel mindenkor homlokegyenest ellenkező értelemben.

Magyar főhatóságok 1848-ig a királyi kormányzások voltak. Az udvari kancellária útján gyakorolta a király felségjogait a törvényhozás, kormányzat és bírászkodás körében, ez a Bécsben székelő főhatóság a királyi rendeletek kiadója volt. A nádor elnöklete alatt működő helytartótanács hatásköre a beligazgatásra terjedt ki, az udvari kamaráé a pénzügyi igazgatásra. Mindkettő 1783-ig, illetőleg 1784-ig Pozsonyban, azután Budán volt. Nem lehet azt mondani, hogy vak eszközei lettek volna a bécsi kormánynak. Áll ez főleg a helytartótanácsra, amely az alkotmányt és törvényességet nem tévesztette szem elől. A törvénytelen királyi rendeletek ellen felterjesztéssel élhettek, de csak a királynak voltak felelősek, nem az országgyűlésnek. Ez és a királlyal szembeni engedelmisségi kötelességük okozta, hogy az osztrák központi

főhatóságokkal szemben ha jogilag nem is, de tényleg alárendelt helyzetbe jutottak. Ezek a Mária Terézia alatt létesített államtanács és az 1801-ben alakított államkonferencia mellett, amelyek mint legfőbb kormányzati szervek működtek, az osztrák udvari kancellária és udvari kamara voltak.

A helytartótanács felterjesztései a magyar kancellária útján, ennek votumával kerültek a király elé, aki az államtanács véleménye alapján hozta meg döntését. Az államkonferencia hatásköre az egész államéletre kiterjedt, Metternich és Kollowrat akaratának eszköze volt, a magyar tanácsosok itt vajmi csekély befolyással rendelkeztek. Az osztrák örökös tartományokkal közös ügyekre Magyarországnak semmi befolyása sem volt. A hadügyet a bécsi hadi tanács, a külügyet az államkonferencia intézte és az országgyűlések megelégedtek azzal, hogy utóbbiba magyarok alkalmazását is kívánták s ezzel elismerték ennek az osztrák főhatóságnak Magyarországra is kiterjedő hatáskörét, amiről pedig a törvények semmit sem tudtak. A bécsi kormány állandóan bizalmatlanságot mutatott a magyar főhatóságokkal szemben. A Béctől való kormányzati függőséget aztán megszüntették a 48-as törvényhozásnak a független magyar minisztériumra vonatkozó intézkedései.

A magyar történetnek félszázadát tekintettük át az elmondottakban, azt a korszakot, amely a nemzetet a kiváltságok idejét múlt, avult világából a Széchenyitől polgári létnek nevezett színvonalra emelte. Békésen, nagy megrázkódtatások nélkül valósította meg azt, amit másutt forradalmak erőszakoltak ki. Királynak, nemzetnek egyaránt megadta azt, ami megilleti. Nem nyirbálta meg a királyi hatalmat, csak abba a körbe utalta, amelyben törvény szerint eddig is lennie kellett volna, és amidőn a nemzet szabadságát újabban biztosította, ezt nem azonosította a korlátlansággal, az egyenlőséget nem a sivatag egyformaságával. Megértette kötelességét az alsó osztállyal szemben, bár az 1847–48-i alsó táblát ugyanazon elemek alkották, mint az előbbieket. Régi vágyakozása az önrendelkező nemzeti élet után, a század harmadik évtizedétől szabadelvű felfogása, a modern állam megteremtésére általánosan kedvező hangulat és körülmények egyaránt segítették a nagy munkát. A külső eseményeknek olykor döntő befolyása volt. Így bármily különösen hangzik is, majdnem azt mondhatjuk, hogy a változás egyik legfontosabb intézményét: a miniszteri rendszert Bécsnek köszönhetjük. Az alsó tábla 1848. március 3-i felirati javaslata ugyanis nem minisztériumot kért, csak azt kívánta, hogy a helytartótanács vezető hivatalnokai feleljenek

az országgyűlésnek a kormány rendeleteiért. De jött a március 13-i bécsi forradalom. Metternich megbukott. Ekkor már nem lehetett elég az, amit addig annak tartottak. A nemzet maga szerezte meg modern szabadságát, nem az uralkodó kegye vagy idegen segedelme adta meg.

Kossuth, Szemere, Ghiczy és mások törvényszerkesztő munkájukban meríthettek a belga és a francia alkotmányból. Merítettek is. De mi mégsem nálunk teljességgel ismeretlen eszméket vettünk át, hiszen az új rendezésnek nem egy eszméje (a király hallgassa meg a nemzetet tanácsosainak megválasztásánál, a tanácsosok felelőssége a nemzettel szemben) századok előtt megvolt már a magyar alkotmányban, amelynek akkor sem, azután sem volt szüksége az idegenből való másolásra. A vágató törvényhozás több kérdéssel nem volt tisztában. „A rendek által elfogadott feliratban – olvassuk LÓNYAY MENYHÉRT naplójában – ki van mondva a felelős minisztérium, de még azok is, akik megszavazták, sem igen értik és így nem is igen óhajtják.”²⁰ Több kérdés rendezetlenül maradt, így főleg az Ausztriához való viszony. Tragikus volt, hogy a bekövetkezett események nem engedték meg az elhatározott reformoknak végrehajtását. Némelyiket, így a társadalomra, nemzetre oly nagy jelentőségű jobbágyfelszabadítást az abszolút kormányzat hajtotta végre, igyekezve itt is a „rebellis magyarok”-at megbüntetni. Más mulasztást a kiegyezés utáni törvényhozás pótolta, nem mindig szerencsés módon, így a törvényhatóságokról szóló törvényben teljességgel kiforgatva az önkormányzatot régi magyar értelméből.

Az említett mulasztások nem csökkentik 1848 jelentőségét és érdemét. Ez az évszám a modern nemzeti élet megteremtésének kelte az európai nemzetek legtöbbszörének történetében. Közeli századik évfordulója alkalmat ad az ünneplő megemlékezésre, ha ugyan a nemzetek addigra annyira kivergődnek ziláltságukból, hogy ünnepelhetnek.

Balogh Artúr

²⁰ Lónyay Menyhért 1848/49. évi Naplója: Budapesti Szemle 232. szám 39.

Az állami határok kérdése a nemzetközi jogban

Az állami határok kérdése a nemzetközi jogban két vonatkozásban szerepel: 1. az állami határ fogalma, mint nemzetközi jogi fogalom, 2. az állami határok megállapítása, mint nemzetközi jogi aktus. Az előbbinél a határ mint statikus, az utóbbinál mint dinamikus fogalom a vizsgálat tárgya. Azok a nemzetközi jogszabályok, amelyek az állami határok megállapítására vonatkoznak, eljárási szabályok; ezek ugyanis azt rendezik, hogy milyen szervek és minő formák közt járnak el a határok megállapításakor. Az állami határok megállapításának materiális nemzetközi jogszabályai nincsenek. Az, hogy egy konkrét esetben hol vonják meg a két állam közötti határt, nem jogi, hanem politikai kérdés. Helyesebben a jogalkotás kérdése, melynél a nemzetközi jog tudományának ugyanaz a szerepe van, mint általában a jogtudomány-nak az államon belüli jogalkotás kérdéseinél. Kifejti azokat az általános jogi alapelveket, melyek a kérdés rendezésekor nem hagyhatók figyelmen kívül, rámutat a jogfejlődésben megnyilatkozó tendenciákra, kritikáját adja a tételes jog rendelkezéseinek, de nem tételes nemzetközi jogot fejt ki. Az állami határ megállapítása a nemzetközi jogban a jogalkotás és nem a jogalkalmazás, illetőleg a jogérvényesítés kérdése.

Ennek megfelelően ez alkalommal három kérdést fogok vizsgálat tárgyává tenni: 1. az állami határok nemzetközi jogi fogalmát, 2. az állami határok megállapításának nemzetközi jogi eljárási szabályait és 3. azokat az általános elveket, melyeket a helyes jogalkotásnak az állami határok megállapításakor szem előtt kell tartania.

I. Az állami határ az állam imperiumának határa. Azt a területet fogja körül és zárja be, amelyen az állam a nemzetközi jog rendelkezései értelmében az államhatalom gyakorlására jogosult. A terület az állam fogalmának lényeges alkotó eleme, az államhatalom természete szerint területi hatalom, mely a nemzetközi jog által megállapított korlátok közt egy meghatározott területen mindenkiel szemben érvényesül, aki ott tartózkodik. Ebből következik az államhatalom kizárólagossága, az, hogy ugyanazon a

területen egymástól függetlenül két vagy több államhatalom nem gyakorolható. Az államhatalmakat, mint kizárólagos területi hatalmakat élesen el kell választani egymástól. Éppen ez az állami határok feladata.

Az államhatár a szomszédos államhatalmak érintkezési vonala. Ez a tétel feltétlenül áll a szárazföldi határokat illetően. A vízi- és levegőterület határaitra nézve a helyzet annyiban módosul, hogy itt a határ az állami imperium területét esetleg nem egy másik állam hatalmi területétől, hanem olyan területtől választja el, amely a nemzetközi jog értelmében *res communis omnium* és nem áll egyik állam imperiuma alatt sem. Ilyen nemzetközi jogi értelemben vett *res communis omnium* a nyílt tenger s a felette lévő levegő. Mindenesetre áll, hogy a határ mindig különböző nemzetközi jogi helyzettel rendelkező területeket van hivatva egymástól elválasztani.

Ebből következik, hogy a határ szükségképpen jogilag megállapított vonal s nem oly terület, melynek bizonyos szélessége van. A határ fogalma különbözik a határsáv fogalmától.¹

A határsáv fogalma elsősorban az államon belüli jogban szerepel, ott, ahol az államon belüli jog a határ mögötti területre vonatkozólag különleges rendelkezéseket tesz. Különlegesen szabályozza például a közhatalom szervezetét, az egyesek köz- és magánjogait, stb. De ismeri a határsáv fogalmát a nemzetközi jog is; például a demilitarizált zóna és a semleges zóna formájában a nemzetközi jog is tehet különleges rendelkezéseket mindkét államban vagy esetleg csak azok egyikében a határ mögötti területre. Ezek a rendelkezések az érdekelt államhatalomnak a határral kapcsolatos korlátozásai vagy nemzetközi közérdekből vagy egyes államok olyan magánérdekéből, melyet a nemzetközi jog elismer és védelemben részesít. Olyan természetűek, mint a magánjogban a tulajdonjog közérdekű és magánérdekű korlátozásai.

Az államhatalomnak a határ korrektívumaként szereplő ilyen korlátozásai azonban nem esnek szükségképpen a határzóna fogalma alá. Például az ú. n. állami szolgalmak, melyekről később még szó lesz s melyek jogi természetüket tekintve szintén határkorrektívumok, egyrészt az államterületnek nem csak közvet-

¹ Paul de Lapradelle [La frontière. Paris, 1928. 17.] ilyen értelemben különböztet „limite” és „frontière” közt. – Vö. Georges Sofronie igen alapos és értékes fejtegetéseit: *Frontière et nation en droit international: Centrul de studii și cercetări privitoare la Transilvania*. Sibiu, 1944. 16 kk.

lenül a határ mögötti részére vonatkozhatnak, másrésztől nem szükségképpen teremtenek olyan jogi helyzetet, hogy az általuk érintett terület külön zónának lenne minősíthető.

A nemzetközi jog nemcsak azt a szabadságot biztosítja az államnak, hogy határain belül a nemzetközi jog korlátai közt az imperiumot tetszése szerint gyakorolja, hanem bizonyos kötelezettséget is állapít meg a területtel kapcsolatosan. Ez a kötelezettség kettős: 1. Az állam köteles saját területén a nemzetközi jog szabályainak végrehajtásáról gondoskodni, 2. fenntartani ott a személy- és vagyonbiztonságot.

A nemzetközi jognak nincs külön végrehajtó hatalmi szervezete, nincsenek olyan általános nemzetközi közigazgatási szervek, amelyek az állami határokra való tekintet nélkül nemzetközi jogi funkciókat végeznének. A nemzetközi jog csak kivételesen állít be ilyen szerveket egyes meghatározott feladatok elvégzésére. Általános szabály, hogy a nemzetközi jogi funkciókat mindenütt az érdekelt állam saját szervei végzik. Az állam ebben a vonatkozásban mint a nemzetközi jogközösség szerve jár el s ez az államok szuverénitásának egyszersmind nagyjelentőségű biztosítéka is.

A nemzetközi jogközösség érdeke, hogy az állam területén anarchia ne legyen, ezért köteles minden állam gondoskodni saját területén a rend fenntartásáról. Az egyik államban uralkodó anarchia veszélyezteti a szomszédos államok s közvetve az egész nemzetközi jogközösség helyzetét. A nemzetközi jog ezért figyelemmel kíséri, hogy mi történik az egyes államok területén, illetőleg, hogy az államhatalom minő magatartást tanúsít az ott folyó eseményekkel szemben.

Az állami határok tehát egyszersmind azt a területet is körülhatárolják, amelyen az államnak bizonyos nemzetközi jogi kötelezettségei vannak. Az élesen megvont és határozottan fenntartott állami határok nemcsak az állam belső életében nélkülözhetetlenek, hanem a nemzetközi rend szempontjából is.

Találkozunk a nemzetközi jogban azzal a megállapítással, hogy az államnak „joga” van határai pontos megállapítására.²

Az államnak joga van határainak tiszteletben tartására, de a határok pontos megállapítására irányuló nemzetközi jogról mint az egyes államokat megillető szubjektív nemzetközi jogról nézetem szerint nem beszélhetünk. Az, hogy az államnak szabatosan megállapított határokkal kell rendelkeznie, nemzetközi jogszabály.

² Vö. Sofronie, i. m. 9 kk. és az ott közölt irodalom.

A pontos határ előfeltétele annak, hogy az állam a nemzetközi jogközösség tagjaként elismertessék, de éppen azért, mert a jogközösségi tagság előfeltétele, nem lehet egyszersmind ezen alapuló szubjektív jog is.

Az állam szubjektív joga a határok tiszteletben tartására irányul. Ez abszolút jog, mely az államot a nemzetközi jogközösség minden más tagjával szemben megilleti. Hasonló azokhoz a személyiségi jogokhoz, melyeket a magánjog biztosít az egyesek számára. A határok tiszteletben tartásának kötelezettsége kettőt foglal magában: 1. azt, hogy az állam saját határain túl a másik állam területén semminemű intézkedéseket nem foganatosíthat, 2. azt, hogy nem törhet a másik állam határainak erőszakos megváltoztatására, területének elrablására, illetőleg megcsönkítésére.

A Nemzetek Szövetségéről szóló Egyezségokmány 10. cikke kifejezetten elismeri az államnak ezt a jogát. „A Szövetség tagjai kötelezik magukat arra, hogy a Szövetség valamennyi tagjának területi épségét és jelenlegi politikai függetlenségét tiszteletben tartják s minden külső támadással szemben megóvják”.

Ez a cikk bizonyos vonatkozásban új nemzetközi jogszabályt statuált. A Nemzetek Szövetségének megalakulása előtt más államok területi épségének tiszteletben tartása nem volt nemzetközi jogi kötelezettség. A másik állam területe ellen irányuló cselekmény a háború fényeként minősült s hadi állapotot teremtett a támadó és a megtámadott állam közt, de mivel a háború-indítás az akkor hatályos nemzetközi jog értelmében nem volt jogellenes cselekmény, a határok elleni támadás sem volt az.

Az Egyezségokmány 10. cikke kifejezetten jogi kötelezettségként állapította meg a határok tiszteletben tartását a Szövetség tagjainak egymás közötti viszonyában. E mellett különleges szankcióról is gondoskodott az által, hogy a területi épségnek külső támadásokkal szemben való megóvását is jogi kötelezővé tette. Ez a szankció a tiszteletben tartás kötelezettségétől különböző, járulékos természetű kötelezettség volt. A határok tiszteletben tartására irányuló jog e szankciótól függetlenül állt fenn. Minden olyan határmódosítás, mely az Egyezségokmány hatálybalépése után külső támadás eredményeként következett be, e cikk értelmében jogellenes volt, tekintet nélkül arra, hogy a Nemzetek Szövetségének tagjai a konkrét esetben teljesítették-e vagy sem a tagállamok területi épségének megóvására irányuló kötelezettségüket.

Az Egyezségokmány 10. cikke nem jelentette a határok változhatatlanságát, csak az erőszakos úton, jogellenesen történő vál-

toztatásokat tiltotta el. Nem zárta ki annak lehetőségét, hogy az érdekelt államok közös megegyezéssel módosítsák a határt, sőt nem zárta ki azt sem, hogy háború útján módosítsák a határ, ilyenkor szükséges volt azonban, hogy a határ-módosítást eredményező háború az Egyezségokmány értelmében jogilag engedett háború legyen, azaz, hogy a határmódosítással kapcsolatban ne történjen semmi olyan, amit a nemzetközi jog tilt, a határ-megállapítás minden mozzanatában nemzetközi jogszerű legyen.

A határok tiszteletben tartásának kötelezettségét fenntartja az Egyesült Nemzetek Alapokmánya is, de ez is csak az erőszak alkalmazásával történő határmódosítást tiltja el.

A 2. cikk 4. pontja értelmében: „A tagok a nemzetközi érintkezések során az erőszakkal való fenyegetésnek vagy az erőszaknak más állam területi épsége vagy politikai függetlensége ellen irányuló vagy általában bármilyen, az Egyesült Nemzetek céljával össze nem függő módon történő alkalmazásától tartózkodni fognak.” Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya szerint természetesen a határmódosítások kérdése is lényegesen másként alakul, mint a Nemzetek Szövetségében, mert más a tagállamok helyzete a szervezeten belül s mások azok a rendelkezések, amelyek a jogszerű határmódosítás eseteit megállapítják. Az elv azonban, hogy a határok tiszteletben tartandók, de nem változhatatlanok, ugyanaz s ugyanaz az a rendelkezés is, hogy a határmódosítás nemzetközi jogilag csak akkor érvényes, ha a jog rendelkezései szerint és nem erőszak útján következett be.

II. A határmegállapítás elvileg annak a két közvetlenül érdekelt államnak közös megegyezése által történik, melyeknek imperiumait a határ elválasztja egymástól. A határmegállapítást nemzetközi szerződésbe foglalják. Lehet az is, hogy a két közvetlenül érdekelt államnak ez a megegyezése nem egyenesen a határ megállapítására vonatkozik, hanem arra, hogy a határt együttesen adott megbízásuk alapján rajtuk kívülálló tényező állapítsa meg. Ez történik valahányszor a határ megállapítását nemzetközi bíróságra vagy más nemzetközi szervre ruházzák. Ez a nemzetközi szerv vagy ad hoc szerv, amelyet a felek egyenesen erre a célra teremtenek, vagy egy általánosabb hatáskörrel rendelkező állandó szerv: állandó nemzetközi bíróság, vagy egy más állandó nemzetközi szervezet megfelelő organuma. A határ-megállapításban ilyenkor is a közvetlenül érdekelt államok együttes akarata jut kifejezésre. Az őket megillető hatáskört kijelölt szervre ruházzák, s az e delegáció alapján az ő nevükben jár el.

A határnak felkért szervek útján való megállapítása elvileg nem bírói funkció, illetőleg nem szükségképen az. Bírói funkciónak csak akkor minősül, ha a határ vitássá vált s a vitát a hatályban lévő nemzetközi jogszabályok alapján, azok megfelelő alkalmazásával kell eldönteni. Ha új határ-megállapításról van szó, s az érdekelt államok, miután a határmódosítás kérdésében meg egyezni nem tudtak, a döntést nemzetközi szervre ruházzák, ennek a szervnek funkciója nem jogalkalmazás, hanem a felek delegációján alapuló nemzetközi jogalkotás.

Nem szabatos tehát az ilyen természetű nemzetközi jogi döntést döntőbírói ítéletnek nevezni.

A határnak a helyszínen való kijelölését technikai bizottság végzi. Ennek a bizottságnak sokszor más feladata is van, mint a határjelek elhelyezésének technikai munkája, végezhet határ-megállapításra irányuló jogalkotó tevékenységet is. Ez a tevékenysége a határt megállapító eredeti nemzetközi jogszabályok mellett részint kiegészítő, részint módosító. Kiegészítő akkor, ha a határ az eredeti jogszabály szerint „a helyszínen kijelölendő vonal”, s ezt a vonalat a technikai bizottság állapítja meg. Viszont módosító, ha általános felhatalmazást kap arra, hogy indokolt esetben a határvonalat az eredeti megállapítástól eltérő módon a szükségnek megfelelően vonhassa meg.

Ilyen hatáskört kaptak a határkijelölő bizottságok az első világháborút befejező békeszerződések értelmében. A trianoni szerződés 29. cikke szerint: „A bizottságok hatásköre teljes mértékben kiterjed nemcsak a „helyszínen megállapítandó vonal” néven megjelölt határvonal-részek megállapítására, hanem ha valamelyik érdekelt állam kéri s a bizottság ezt helyénvalónak találja, a közigazgatási határok útján megjelölt határvonal-részek felülvizsgálására is. A bizottságok mindkét esetben arra fognak törekedni, hogy szigorúan kövessék a szerződésben foglalt meghatározásokat, a lehetőség szerint figyelembe véve a közigazgatási határokat és a helyi gazdasági érdekeket. A bizottságok határozataikat szótöbbséggel hozzák és ezek az érdekelt felekre kötelezők.”

Itt a határkijelölő bizottságok hatásköre a határoknak csak a helyi viszonyok által szükségessé tett kiigazítására vonatkozott. Az ilyen tevékenység ugyanolyan jogi természetű, mint a kormányé, amikor a törvénytől kapott felhatalmazás alapján a végrehajtás során egyes területeken a helyi viszonyoknak megfelelő módosításokat tesz, illetőleg ilyen módosítást tartalmazó végrehajtási rendeletet bocsát ki.

A határkijelölő bizottságoknak különleges hatáskört adott a trianoni szerződéssel kapcsolatos 1920. május 20-i Millerand-féle kísérelő levél. Eszerint „ha a határkijelölő bizottság úgy véli, hogy a szerződés intézkedései valahol igazságtalanok s hogy ennek az igazságtalanságnak az orvoslása közérdek, módjában lesz erről jelentést tenni a Nemzetek Szövetsége Tanácsának. Ebben az esetben a szövetséges és társult hatalmak hozzájárulnak, hogyha az egyik érdekelt fél kéri, a Szövetség Tanácsa felajánlhassa jó szolgálatait abból a célból, hogy az eredeti határt ugyanazon feltételek mellett békés úton megváltoztathassa ott, ahol annak megváltoztatását valamely határkijelölő bizottság kívánatosnak mondja.”

Ez a rendelkezés az igazságtalanságok kiküszöbölésére a határok nagyobb jelentőségű megváltoztatását célozta, de viszont ebben a vonatkozásban a Bizottságnak intézkedési jogköre nem volt; csak jelentést tehetett a Nemzetek Szövetsége Tanácsának. Ha az ügyet a Szövetség elé vitte s az érdekelt felek egyike kérte, a Tanács felajánlhatta jószolgálatait a határnak békés úton való megváltoztatására. Új határt megállapítani nemcsak a határkijelölő bizottság, de a Nemzetek Szövetségének Tanácsa sem volt jogosult, ez utóbbi is legfeljebb mint közvetítő szerepelhetett az érdekelt felek között. Az új határt közös megegyezéssel ők állapították meg.

A határkijelölő bizottság kezdeményezésére történtek is bizonyos jelentéktelen módosítások a trianoni szerződés által megállapított határokon Ausztriával, Csehszlovákiával és a Szerbhorvát-szlovén Királysággal szemben.⁴

Ha a határkijelölő technikai bizottságnak a határ kiigazítására vonatkozó hatásköre van, ez a hatáskör szintén delegált. De ez a delegáció egészen más természetű, mint az, amelynél az érdekelt államok a határmegállapítás jogát rajtuk kívül álló tényezőre ruházzák. A technikai bizottság nem idegen tényező, ez is ugyanannak a jogalkotó hatalomnak a szerve, melytől az alap-intézkedés ered, csak az egyik szerv delegálja az intézkedés jogát ugyanannak a jogalkotó hatalomnak egy másik szervére.

A határok megállapítása a nemzetközi jog értelmében elvileg a két közvetlenül érdekelt állam együttes akaratával történik.

⁴ Vö. G. Ottlik, *Annuaire de la Société des Nations*. Première année, 1927. 361–5. l. – Ullein-Reviczky Antal, *A trianoni szerződés területi rendelkezéseinek jogi természete*. Pécs, 1943. 195 k. – (Ullein szóbanforgó mondatát az 1943-ban megjelent fagyar kiadás alapján idézem, az 1929-ben megjelent francia kiadás nincs birtokomban, s azt a rendkívüli körülmények miatt nem is tudtam megszerezni).

Gyakori eset azonban, hogy a határt nem a két közvetlenül érdekelt állam kétoldalú szerződése állapítja meg, hanem, kollektív szerződés, melyet rajtuk kívül más államok is aláírtak. Ez a helyzet a békekonferenciákon megállapított határok esetében. Kérdés, hogy az ilyen módon megállapított határok megváltoztatása kinek a hatáskörébe tartozik? Módosíthatják-e azt közös megegyezéssel a közvetlenül érdekelt államok, vagy az érvényes módosításhoz valamennyi aláíró állam hozzájárulása szükséges?

Az általános jogelvekből az utóbbi következnek. A jogszabályt csak az, vagy az afelett álló jogalkotó hatalom módosíthatja, amely létre hozta. A nemzetközi szerződés is elvileg csak az összes szerződő felek közös megegyezésével módosítható. De éppen a határok kérdésében ez az elv nem tartható fenn. Bár kétségtelen, hogy a határ nemcsak azokat az államokat érinti, melyeknek imperiumait elválasztja egymástól, hanem közvetve más államokat is, a helyzet rendszerint mégis az, hogy a kollektív szerződéssel megállapított határ is jogokat és kötelezettségeket csak a közvetlenül érdekelt államokra statuál. Így, ha azt a két közvetlenül érdekelt állam kétoldalú szerződése a többi aláíró állam kifejezett hozzájárulása nélkül változtatja is meg, az az elv nem szenved sérelmet, hogy minden szuverén állam csak a saját hozzájárulásával kötelezhető.

Harmadik államokat a határmódosítás annyiban érinti, hogy ezután a területükben megváltozott államokkal lesznek nemzetközi érintkezésben s ez bizonyos fokig visszahatással van az ő nemzetközi jogi helyzetükre is. Éppen ezért ők is állást foglalhatnak, sőt legalább a hallgatóságos elismerés formájában szükségképpen állást is foglalnak a határmódosítás kérdésében. A közvetlenül érdekelt államokkal kötött nemzetközi szerződéseik például a változó határok elvének folyamányaként a megváltozott területre lesznek érvényesek. Ha ezt elismerik, illetőleg ennek megfelelően járnak el, ez önmagában az új határok elismerését jelenti. Ugyanez a helyzet az illető államokban működő követek és konzulok illetékességének kérdésével kapcsolatban is.

Ez az elismerés azonban független attól, hogy a harmadik állam a módosított határ eredeti megállapításában részt vett-e vagy sem.

Harmadik államok tiltakozhatnak is az új határok ellen, ha azok jogaikat vagy érdekeiket sértik. Az így keletkezett vita a Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya szerint olyan vitás esetként volt minősíthető, mely szakadáshoz vezethet s amelyet mint ilyet az Egyezségokmányban szabályozott eljárás tárgyává

lehetett tenni. Ilyenkor a Nemzetek Szövetsége is foglalkozhatott az ügygel. Nem dönthetett a határok kérdésében, mert hiszen nem hozhatott a feleket kötelező határozatot. Mint ismeretes, a Tanács egyhangúlag hozott jelentésének is csak az a hatása volt, hogy az ellen a fél ellen nem lehetett háborút indítani, mely a jelentésben ajánlott megoldást elfogadta. De ha a Tanács a jelentést nem egyhangúlag hozta, vagy ha az abban javasolt megoldást a felek egyike sem fogadta el, a Szövetség tagjai akképen cselekedhettek, amint azt a jog és igazság érdekében szükségesnek látták. Ez volt az az eset, amelyben az új határ háborúval volt eldönthető anélkül, hogy a háború a döntést nemzetközi jogilag érvénytelenné tette volna.

Természetesen ugyanez volt a helyzet akkor is, ha a határ kérdésében a két közvetlenül érdekelt állam közt merült fel vita. Ez a vitás eset is a felek bármelyike által a Nemzetek Szövetsége elé volt terjeszthető s ilyenkor a helyzet éppen úgy alakult, mintha egy harmadik, közvetlenül nem érintett állam vitte volna az esetet a Szövetség elé.

Le kell szögezmem, hogy a háború jogilag sohasem dönti el a határ kérdését, ezt a háborút befejező békeszerződés teszi, a háború csak a kényszer állapotát teremti meg bizonyos nemzetközi megállapodások statuálására. Hacsak a legyőzött állam meg nem semmisül, a békeszerződés nem jöhet létre az ő aláírása nélkül. Így a békeszerződésben foglalt határmegállapítás is mindig a közvetlenül érdekelt államok jogalkotásával történik, ha ez a közreműködés kikényszerítés folyamánya is.

Az az elv tehát, hogy a határmegállapítás a közvetlenül érdekelt államok ügye, az első világháborút követő nemzetközi jogban is változatlanul fennmaradt. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a határmegállapítás más tényezők közreműködésével történt, illetőleg ilyen közreműködéssel lett hatályos.

Érdekesen juttatja ezt az elvet kifejezésre az a levél, melyet a Nagyköveti Konferencia elnöke 1922. szeptember 15-én éppen a magyar–szerb–horvát–szlovén határ tárgyában a Nemzetek Szövetségének főtitkárához intézett.⁵

E levél szerint „a nagyköveti konferencia úgy határozott, hogy a magyar és a szerb–horvát–szlovén kormányok megtartják jogosultságukat arra, hogy a magyar–szerb–horvát–szlovén határ tárgyában megegyezést kössenek azoknak a kijelölési munkálatoknak a tartama alatt is, amelyek ezen a határon fogana-

⁵ Journal Off. IV. année, No. 1. II-e part. 119.

tosítandók. Ebben az esetben ezt a megegyezést a Nagyköveti Konferencia jóváhagyása alá kell bocsátani”. Ez a levél nagyon határozottan juttatja kifejezésre azt az elvet, hogy a határ-megállapítás a közvetlenül érintett államok joga, mert ezt a jogot még abban a különleges formában is elismeri, hogy a két érdekelt állam a mások közreműködésével megállapított határt közös megegyezés útján már a határok tényleges kijelölése alkalmával megváltoztathatja, tehát, hogy az egyetemes szerződésben foglalt nemzetközi jogszabályok kétoldalú szerződéssel már a végrehajtás során módosíthatók.

A megegyezést a Nagyköveti Konferencia – tehát nem a szerződést aláíró összes államok – jóváhagyása alá kellett bocsátani. Ez a rendelkezés is ellene mond annak a tételnek, mintha az egyetemes szerződéssel megállapított államhatár csak az összes aláíró államok hozzájárulásával lenne megváltoztatható. Viszont érdekes és nagyjelentőségű mozzanat, hogy a határmódosítást kifejezetten a Nagyköveti Konferencia, vagyis a nemzetközi hatalom ellenőrzése alá helyezi, s ezzel azt az elvet juttatja kifejezésre, hogy a határ-megállapítás, ha a közvetlenül érdekelt államok ügye is, nem szükségképpen az ő kizárólagos ügyük: abba a nemzetközi hatalom a nemzetközi közösségi érdekek biztosítása végett szükség esetén beavatkozhatik.

Mint a nemzetközi jog egész területén, úgy a határok megállapításakor is, szemben áll egymással a szabadság és a rend, az állami szuverénitás és nemzetközi hatalom beavatkozásának elve. A fejlődés iránya az utóbbi elvnek kedvez s a felé halad, hogy az állami határok megállapításakor is ne csak a közvetlenül érdekelt államok külön érdekei vétessenek figyelembe, hanem a nemzetközi jogközösség egyetemes érdekei is s hogy a kétféle érdek összeütközése esetén az egyetemes érdek legyen irányadó.

A Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya az állami szuverénitás legteljesebb tiszteletben tartásának elvén épült fel. Gondosan keresztülvitte azt az elvet, hogy a szuverén állam saját hozzájárulása nélkül nem kötelezhető, sem a közgyűlés, sem a tanács nem hozhatott az érdekelt állam hozzájárulása nélkül olyan határozatot, amely azt saját ügyében bizonyos magatartásra kötelezte volna. Ez volt a helyzet az állami határok kérdésében is. Ha egy határkérdés mint vitás eset a Nemzetek Szövetsége elé került, a Szövetség csak megoldási módokat ajánlhatott. Az Egyezségokmány 19. cikke is, mely az alkalmazhatatlanná vált szerződések és a világ békéjét veszélyeztető nemzetközi állapotok revíziójára vonatkozott, csak arra adott a közgyűlésnek jogot,

hogy e szerződések és állapotok újabb megvizsgálására a tagokat felhívhatta, maga azonban nem intézkedhetett.

WILSON első tervezete az állami határok kérdésében más állásponton volt, mint az Egyezségokmány később hatályba lépett szövege. Lehetővé kívánta tenni a határmódosítást, ha az a fennforgó viszonyok közt etnikai, szociális vagy politikai okokból a népek önrendelkezési joga szerint szükségessé vált, vagy ha azt a közgyűlés delegátusainak $\frac{3}{4}$ része az illető népek érdekében követelte.⁶ Ez a rendelkezés lehetővé tette volna a határmódosítást a közvetlenül érdekelt államok hozzájárulása nélkül is.

Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya nem tartja fenn azt az elvet, hogy a tagállamok hozzájárulása nélkül őket kötelező határozat nem hozható. A Biztonsági Tanács érvényes és a tagokat kötelező határozatokat hozhat 11 tagjának az állandó tagokként szereplő nagyhatalmak (az Északamerikai Egyesült Államok, Franciaország, a Kínai köztársaság, Nagybritannia és Észak-Írország Egyesült Királyság és a Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniója) szavazatait magában foglaló hét igenlő szavazatával (27. cikk. 3. pont).

Az Egyesült Nemzetek Tagjai megegyeznek abban, hogy a Biztonsági Tanács határozatait az Alapokmánynak megfelelően elfogadják és végrehajtják (25. cikk). Így, ha a béke és biztonság fenntartása úgy kívánja, a Biztonsági Tanács az állami határok kérdésében is a feleket kötelező határozatot hozhat.

III. A határok megállapítására vonatkozólag – mint már láttuk – a nemzetközi jognak csak eljárási szabályai vannak, anyagi jogi szabályai nincsenek. A nemzetközi jog arra nézve nem rendelkezik, hogy az állami határt egy konkrét esetben hol kell megvonni. A határ megállapítása politikai és nem jogi kérdés. Kétségtelen, hogy a határok megállapításakor rendszerint bizonyos elvekre történik hivatkozás, sőt bizonyos elvek tényleg érvényesülnek is, ezek az elvek azonban nem a tételes nemzetközi jog elvei, hanem részint jelszavak, melyeket mint jogpolitikai elveket az egyes államok igyekeznek nemzetközi törekvéseikben érvényesíteni, részint olyan alapelvek, amelyekhez, mint szintén jogpolitikai princípiumhoz a nemzetközi jogalkotás igazodik.⁷

⁶ Vö. Schücking-Wehberg, Die Satzung des Völkerbundes. II. umgearbeitete Auflage. Berlin, 1924. 450. l.

⁷ Vö. erre nézve tölem, A nemzetközi jogalkotás jelszavai és alapelvei a bécsi kongresszus óta. Kny. dr. viski Illés József Emlékkönyvéből. Bp., 1942.

Az a kérdés, hogy hol legyen két állam közt a határ, a tételes nemzetközi jog alapján nem dönthető el.⁸ Az vizsgálható s tárgyilagossággal vizsgálható alapján meg is állapítható, hogy az uralkodó jogpolitikai elvek szerint mi a helyes határ. De ez a helyes jogalkotás s nem a jogalkalmazás kérdése. Nem arra ad választ, hogy a konkrét esetben megvont határ a tételes nemzetközi jog értelmében jogos-e vagy jogtalan, hanem arra, hogy helyes-e vagy helytelen.

A határmegállapításra vonatkozó jogpolitikai elvek változtak a történelem folyamán. Ilyen elv a „természetes határok” elve, mely szerint az állami határoknak a természetes határokhöz: folyóhoz, hegylánchoz kell igazodnia, ilyen a történelmi határok elve, mely a történelem folyamán kialakult s hosszabb időn át hatályban lévő határok érinthetlenségét s így lényegében a legitimitás elvét hirdeti. Később előtérbe lép a hatalmi egyensúly elve, melynek értelmében a határok megállapításakor azt kell vezető szempontnak tekinteni, hogy területi kiterjedése s ezen alapuló hatalma folytán egy állam se veszélyeztethesse a többi állam létét és biztonságát. Legújabban a nemzetiségi elv és a népek önrendelkezésének elve lett az állami határok megállapításának jogpolitikai elvévé.

Ezek közül az elvek közül kisebb-nagyobb mértékben bármelyik beállítható az államok hatalmi törekvéseinek szolgálatába. Az például, hogy két állam közt hol van a természetes határ, olyan kérdés, melyre az érdekelt államok különböző választ adhatnak. Sőt politikai törekvések érdekében vitatható magának a természetes határnak a fogalma is.

Az érdekelt államok politikai törekvéseik szerint különbözőképpen látják a helyzetet, a történelmi határoknál, és azoknál a határmegállapításoknál is, amelyeknél a hatalmi egyensúlyi elve, sőt bizonyos esetekben azoknál is, amelyeknél a nemzetiségi elv szerepel rendező principium gyanánt.

A határ megállapításakor – hogy a helyes jogalkotás követelményének megfelelően – olyan elveknek kell érvényesülniök, amelyek nem a közvetlenül érintett államok külön érdekeire, ha-

⁸ Ugyanígy Lapradelle, i. m. 88. l. – Sofronie [i. m., 48. l.] ezt a szerinte pesszimista véleményt vitathatónak tartja. Nyilvánvaló, hogy a határok megállapításakor érvényesülnek bizonyos elvek. Sofronie ezeket legalább bizonyos értelemben tételes nemzetközi jogi elveknek tekinti. Pedig mindaddig, amíg a tételes nemzetközi jog nem ad egyes államoknak bizonyos területekre jogigényt, a szóbanforgó elvek csak a határmegállapítás politikai aktusának jogpolitikai principiumai.

⁹ Sofronie, i. m. 52.

nem a nemzetközi közérdekre vannak tekintettel. Az egyes elvek helyességét és alkalmazandóságát ennek a követelménynek a szempontjából kell vizsgálni. A nemzetközi közérdek az, hogy az egyes államok közti határ a nemzetközi jogközösség békés és nyugodt életét biztosítsa, ne teremtsen a közük zárt népre vagy annak jelentékeny részére olyan helyzetet, melyet az magára nézve elviselhetetlennek tart. Az ilyen határ állandó belső nyugtalanság forrása s nemcsak a belső békét veszélyezteti, hanem veszélyes lehet a nemzetek közötti béke szempontjából is, mert alátámasztja más államok politikai aspirációit.

A természetes határoknál és annál a rendezésnél, amely a hatalmi egyensúly elvét veszi irányadónak, szintén szerepet, játszhatnak a nemzetközi béke biztosításának szándéka. Itt hatalmi tényezőket állítanak be erre a célra: a természetes határok megkönnyítik a katonai védelmet, a hatalmi egyensúly viszont ki akarja zárni egy abszolút katonai fölény kialakulását. A cél mindkét esetben elnyomni, illetőleg lehetetlenné tenni a béke szempontjából veszedelmes fegyveres akciót.

Nyilvánvaló, hogy a helyes határpolitikának nem a megváltoztatást célzó törekvések erőszakos elnyomására, hanem azoknak az okoknak a megszüntetésére kell igyekeznie, amelyek ezeket a törekvéseket kiváltják s a módosítást indokoltá, sőt szükségessé teszik.

Ebből a szempontból indokolt, hogy az állami határokat a nemzetiségi elv, illetőleg a népek önrendelkezésének elve alapján vonják meg.

A nemzetiségi elv és a népek önrendelkezésének elve, mint a határokra vonatkozó jogpolitikai elv nem teljesen azonos. Az előbbinél a népesség nemzeti hovatartozása, az utóbbinál pedig a népesség akarata dönt. Még akkor sem esik a kettő össze, ha a nemzetiség meghatározásakor teljesen az illető szubjektív nyilatkozatát veszik irányadónak, mert ez a nyilatkozat nem a határ kérdésére vonatkozik, vagy legalább is nem közvetlenül arra. A népek önrendelkezésének elvénél nincs kizárva annak lehetősége, hogy a népesség nem a nemzetiségi határ mellett foglal állást s a nemzetiségi határnál elvileg elképzelhető, hogy a népesség akarata ellenére csatoltatik ahhoz az államhoz, melyhez nemzetisége szerint tartozik.

A béke biztosítása szempontjából nagyobb biztosíték, ha a határok megállapításakor a népek önrendelkezésének elve érvényesül. A nemzetiségi elvet úgy tekinthetjük, mint vélelmet, mely szerint az érdekelt népesség a nemzetiségének megfelelő államhoz

kíván tartozni. Ilyen értelemben a nemzetiségi elv is – ha nem is közvetlenül és nyíltan – a népek önrendelkezési jogát kívánja érvényesíteni.

Ha a nemzetiség ilyen vélelemként szerepel a határok megállapításakor, annak kritériumait, hogy ki melyik nemzetiség tagja, úgy kell meghatározni, hogy a vélelem e szerepét helyesen töltsse be.

A nemzetiség fogalma – mint ismeretes – igen sokat vitatott kérdés. Eldöntésénél erősen közrejátszanak a nemzetek hatalmi törekvései. Van-e a nemzethez való tartozásnak objektív ismérve, vagy kizárólag az illető szubjektív felfogása a döntő? Feltétlenül el kell-e fogadni az érdekelt nyilatkozatát, vagy e nyilatkozat helyessége ellenőrizhető? Ha a nemzetiséget kizárólag a nemzethez tartozás szubjektív érzése határozza meg, vajjon nincs-e ennek a érzésnek az érdekelt nyilatkozatánál megbízhatóbb ismérve, hiszen a nyilatkozat esetleg nem őszinte s megtételekor gazdasági vagy egyéb megfontolások vezethetik az illetőt?

A tételes nemzetközi jog a nemzetiség fogalmát nem határozza meg. Ha a nemzetközi jogalkotás az állami határok megvonásakor a nemzetiségi elvet veszi irányadónak, az érdekelt területre vonatkozó statisztikai adatokra támaszkodik s az azok alapján megvonható nemzetiségi határt állapítja meg állami határ gyanánt. Ez a határ sok esetben pontosan fel is fogja tüntetni nemcsak a nemzetiségi határt, hanem egyszersmind azt a határvonalat is, amely a lakosság akaratának megfelel.

Vannak azonban esetek, mikor a nemzetközi jogalkotás feladata nem ilyen könnyű. Lehet, hogy a statisztikai adatok megbízhatósága nem áll vitán felül, esetleg ugyanarra a területre egymásnak ellentmondó statisztikai adatok vannak. A statisztikai adatok teljes megbízhatósága mellett is előfordulhat továbbá, hogy a népesség nem akar a nemzetiségének megfelelő állam kötelekébe tartozni, amikor tehát a nemzetiségi elv alapján megvont államhatár nem felelne meg azoknak a nagy nemzetközi érdekeknek, amelyek a béke biztosításához fűződnek.

Ilyenkor indokolt a lakosság közvetlen megkérdezése népszavazás formájában. A plebiscitumnak természetesen csak akkor van értéke, ha abban a lakosság szabad és őszinte akarata nyilatkozik meg. Éppen ezért gondoskodni kell a megfelelő biztosítékokról. Szabatosan meg kell állapítani, hogy kik vehetnek részt a népszavazásban, hogyan kell elkészíteni a szavazásra jogosultak névjegyzékét, a szavazás minő körzetekben történik, biztosítani kell a szavazás titkosságát, stb. Kívánatos, hogy a népszavazást

nemzetközi ellenőrzés mellett ejtsék meg, sőt, hogy azt egyenesen nemzetközi szervek vezessék le. Mintaszerű volt ebben a tekintetben a Saar-vidéken megejtett népszavazás 1935. január 13-án.

Kétségtelenül van eset, midőn a lakosság akarata formális népszavazás nélkül, a naponkénti plebiscitum (plébiscite de tous les jours) útján is megállapítható.¹⁰ Ez annak megállapítása, hogy a lakosság minden életmegnyilvánulásában egy bizonyos államhoz való tartozás akarata jut ösztönösen kifejezésre. Az ilyen naponkénti plebiscitum megállapítása azonban nem könnyű. Ezt csak elfogulatlan külső tényező állapíthatja meg és csak úgy, ha a terület lakosságának életét hosszabb időn át a helyszínen figyeli.

Különös nehézségeket okoz a határmegállapítás akkor, ha a kérdéses terület nemzetiségileg nem egységes s a lakosság egy része az egyik, a másik része a másik állam kötelékeibe kíván tartozni. Először igen nehéz helyesen jelölni ki azokat a körzeteket, amelyek szerint a szavazás eredményét megállapítják. Nyilvánvaló, hogy ha a határ melletti körzetekben az eredmény más, mint a vitás terület többi részén, nem volna helyes az előbbi körzetek hovatarozását is az összeredmény alapján dönteni el. Másodsor, ha a többség állásfoglalása a terület minden részén világosan megállapítható is, a határ-megállapítással elégedetlen kisebbség, ha elég erős, állandó veszély marad mind a belső, mind a külső béke szempontjából.

A határral kapcsolatos korrektívumokról már volt szó. Az államhatár a szomszédos államok imperiumait választja el egymástól. Saját területén a nemzetközi jog korlátai közt minden állam szabadon gyakorolja az imperiumot. Ha az imperiumnak ez a korlátlan gyakorlása veszélyezteti a nemzetközi közérdeket, vagy akár a szomszédos államok jogos külön érdekeit is, melynek biztosítása szintén nemzetközi közérdek, nemzetközi jogi beavatkozásra van szükség.

Ilyen korrektívum az állami szolgálat nemzetközi jogintézménye. Az állami szolgálat lényege abban áll, hogy az állami imperium a terület bizonyos részén különleges nemzetközi jogszabályok által korlátozást szenved. Az állam köteles eltérni, hogy más állam az ő területén valamit tegyen, aminek eltérésére különben az általános nemzetközi jog értelmében kötelezve nem volna, vagy köteles tartózkodni olyan magatartástól, melyre különben joga volna. Az utóbbit a magánjogi szolgálat analógiájára pozitív, az utóbbit negatív állami szolgálatnak nevezzük. Pozitív

¹⁰ Vö. Sofronie, i. m. 60–1.

állami szolgálat például mikor a magánjogi út-szolgálat mintájára az egyik államot a másik területén az átjárás, például katonaság átvonulásának vagy vonatok átvezetésének a joga illeti meg. Negatív állami szolgálat bizonyos területek katonai megerősítésének tilalma, vagy az a rendelkezés, amely szerint a terület bizonyos részén hadműveletek nem végezhetők.

Határkiigazító állami szolgálat, ha a vámhatár az állami határral nem esik össze, illetőleg a határon ú. n. vámszabad zónát létesítenek, amint a Franciaországhoz tartozó gexi és felsősavoyai zóna, amelyek közül az előbbi 1815-ben, az utóbbi 1816-ban, Genf különleges földrajzi és gazdasági helyzetére való tekintettel a svájci vámterülethez csatoltatott.

Az állami szolgálatnak nem igen lehet szerepe ott, ahol a lakosság kevert nemzetisége miatt van a határ kiigazítására szükség, ez inkább a stratégiai és gazdasági visszasságok kiküszöbölésére szolgál.

Az első világháborút befejező békeszerződések a vegyes nemzetiségű területeken a kisebbségek védelmét állították be határkorrektívum gyanánt, azokat a nemzetközi jogszabályokat, amelyek Közép-Európa keleti részében a faji, nyelvi és vallási kisebbséghez tartozók részére védelmet voltak hivatva nyújtani az államhatalom részéről esetleg jelentkező elnyomási törekvésekkel szemben. Ezek a rendelkezések – mint ismeretes – a jogilag és ténylegesen egyenlő elbánás kötelezettségét állapították meg, az illető államok nemzetközi kötelezettségeként a többséghez és a kisebbséghez tartozó állampolgárokkal szemben, de voltak a kisebbségek részére autonómiát biztosító rendelkezések is, így Csehszlovákiát a szerződés arra kötelezte, hogy „a ruthéneknek a Kárpátoktól délre fekvő területét a Csehszlovák állam kebelében autonóm egység alakjában olyan szervezettel lássa el, mely a Csehszlovákia egységével összeegyeztethető legszélesebb autonómiával rendelkezik”. A román kisebbségi szerződés az erdélyi székely és szász községeknek biztosította a román állam ellenőrzése mellett „vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot”, a lengyel szerződés a zsidóknak iskolai, a görög a pindusi románoknak vallási, jótékonyági és iskolai ügyekben adott autonómiát. A kisebbségek a Nemzetek Szövetségének védelme alatt álltak, a nemzetközi kisebbségi jog eljárási szabályokat is tartalmazott a kisebbség védelmét célzó anyagi jogi szabályok megtartásának biztosítására.

Az egész kisebbségvédelem elsősorban a békét volt hivatva biztosítani azzal az elégedetlenséggel szemben, amelyet a más

imperium alá került kisebbségeknek esetleg az általános emberi jogokat sem biztosító helyzete kiválthatott. Korrektívuma volt azoknak az új határoknak, amelyeket Közép-Európa keleti részének nemzetiségi viszonyai miatt lehetetlen volt teljesen a nemzetiségi határoknak megfelelően vonni meg.

Azokon a nemzetiségileg vegyes területeken, ahol a szomszédos államokat alkotó nemzet fiai élnek együtt, a nemzetközi jogalkotásnak különösen nehéz megtalálni a „helyes” határt. Az ilyen területen egymás mellett hat a két szomszédos állam vonzó ereje s nem könnyű megállapítani azokat a feltételeket, amelyek mellett ez a két ellentétes erő a békét nem veszélyezteti. Az érdekelt nemzetekhez tartozók rendszerint nem tudnak szabadulni bizonyos érthető nemzeti elfogultság alól. Így a döntést az érdekelt meghallgatása után elfogulatlan idegen tényezőknek kell meghozniok.

Arra, hogy még a tudomány emberei is minő nehézségekkel küzdenek, amikor az ilyen nemzetiségileg vegyes területekre nézve kell az állami határ kérdésében állást foglalniok, jellemző példa SOFRONIE professzor többször idézett munkája.

A szerző, aki az irodalom gondos figyelembe vételével finoman elemzi az állami határokra vonatkozó általános nemzetközi jogi kérdéseket, nem tud szabadulni bizonyos feszélyezettségtől, amikor Románia határainak kérdésére tér át. Munkájának két helyén is (a 101. és a 112. lapon) szinte szóról szóra megismételve adja elő a következőket:

„a román közösség egy földrajzi és gazdasági szempontból egységes terület kereteibe foglalva teljes mértékben megfelel a „nemzet” ideáljának, mert a különböző román tartományok organikus egészet alkotnak, s egyensúlyukat veszítik, ha megcsonkítják őket.” „A származás, a nyelv, a vallás, az érdekek és a dinasztia közössége, a nemzeti öntudat, a földdel való szerves kapcsolat, a nemzet fogalmának mindezek az alkotó elemei megtalálhatók bőségesen alátámasztva a román nemzet physiomiájában. Maga a közös akarat is ékesen szóló kifejezést kapott és kap a román nemzet összetételében, a román nemzeti állam élő anyagában. Tényleg a naponkénti plebiscitumban, de az 1918-i ünnepélyes kijelentésben is kifejezésre jutó ezen a „közös akaraton”, valamint főleg a nyelvnek, nemzeti örökségünk eme becses kincsének

egységén – megkapó és szinte páratlan egységén, mert a Tiszától, a Dunától a Kárpátokig érvényesül – épül fel és nyer igazolást a román nemzet fogalma,”¹¹

Ezek a megállapítások nem zárnak ki olyan értelmezést, amelyek valószínűleg nem fedik a szerző intencióit. A nyelv egységének kihangsúlyozása a Tiszától a Dnyeszterig és a Dunától a Kárpátokig úgy értelmezhető, mintha a szerző a nemzetiségi elvre hivatkozva a „természetes határok” elvéhez kívánna visszatérni, ahhoz a fogalomhoz, melyről munkájának egy másik helyén (51. l.) maga is megállapítja, hogy reá való hivatkozással imperialista politika igazolását kísérelhetik meg. Úgy látszik, mintha koncepciójában a Tisza nyugati, a Kárpátok északi és a Duna déli határa lenne a román nemzetnek. De vajjon lehet-e a Tisza nyugati határ, mikor középső folyásának balpartján is széles

¹¹ „En effet, la communauté roumaine, encadré dans un territoire unitaire du point de vue géographique et économique – car les différentes provinces roumaines constituent un tout organique, en déséquilibre lorsqu’ il est mutilé – correspond entièrement à l’idéal de nation, tel qu’il a été défini et interprété, tant dans la théorie électorale de la nation que dans la théorie érudite, aujourd’hui réactualisée, dans le monde germanique, par la contribution de la doctrine national-socialiste. Les facteurs: communauté d’origine, de langue, de religion, communauté d’intérêts, dynastie, conscience nationale, lien organique avec le sol, – tous ces éléments constitutifs du concept de nation sur lesquels insistent l’une ou l’autre de théories formulées – se trouvent abondamment affirmés dans la physionomie de la nation roumaine. Ils ont été mis en évidence par de nombreuses recherches en la matière. De même la volonté commune a trouvé et trouve encore son expression éloquente dans la composition de la nation roumaine, substance vivante de l’État national roumain. En effet, c’est sur cette „volonté commune”, manifestée par le plébiscite de tous les jours, mais aussi par sa solennelle expression, en 1918, comme sur la communauté des facteurs matériels, sur l’unité de langue surtout, ce précieux trésor de notre patrimoine national, – unité impressionnante et presque sans égal, car elle s’affirme de la Tisza jusqu’au Dniester et du Danube aux Carpathes – Qu’est édifié et que se justifie le concept de nation roumaine” [i. m. 101.].

A 112. lapon ugyanez a szöveg lényegtelen stiláris eltérésekkel újból megtalálható. Ilyen lényegtelen eltérések: a 3. sorban *constituent* helyett *représentent*, a 4. sorban *mutilé* helyett *tronqué*, az 5. sorban *défini* helyett *exprimé*, a 13. sorban *en évidence* helyett *en lumière* kifejezés fordul elő. A 8. sorban a *Les facteurs* helyett *Il faut rappeler ainsi les facteurs* *rece*, *langue* *religion* szavak szerepelnek. A 10–11. sorok szövegéből hiányzanak a következő szavak: *sur lesquels insistent l’une ou l’autre des théories formulées*, a 15–16. sor szövegéből pedig a következők: *substance vivante de l’État national roumain*, a 17. sor szövegében viszont a *volonté commune* szavak után még a következő szavak is szerepelnek: – *fondement juridique qui légitime l’existence de l’État moderne*.

területen tiszta magyar lakosság él? A Kárpátok melyik szakasza lehetne az északi román nyelvhatár? Viszont a Duna, mint déli határ lemondásként volna értelmezhető bizonyos román területekről. A szabatosság hiánya a jogban – a nemzetközi jogban is – szükségképpen zavarokat vált ki.

Az erősen kihangsúlyozott egység nyilvánvalóan csak a román lakosságra vonatkozhatik, a vallási egység tétele még így is nehezen tartható fenn. Románia területén azonban, más nemzetiségek is élnek, s ezek a tökéletes nemzeti egységbe nehezen illeszthetők be. A szerző róluk hallgat s ez a hallgatás semmiképpen sem alkalmas arra, hogy eloszlasson bizonyos nyugtalan-ságot és hogy szolgálja a tartós béke ügyét.

Buza László

Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a XIII. században

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti Tárának eddig különösen gazdag renaissance-kori része hívta fel magára a figyelmet és nyert elsősorban BALOGH JOLÁN munkássága révén szakszerű tudományos feldolgozást. Természetesen még e tárgyban is sok részlet vár felderítésre, de az anyagról megbízható áttekintésünk már most megvan. Sőt, 1541-ig bezárólag az egyes darabok pontos leírása és értékelése is elkészült, s remélhető a későbbiek hasonlóan alapos és minden mai szempontnak megfelelő tudományos közzététele is.¹ Ezzel szemben a kőtár szerényebb mennyiségű, kevésbé tetszetős, de ugyancsak igen becses középkori gyűjteménye szinte teljesen homályban maradt. Pedig az egyes emlékek és általuk a középkori anyag vizsgálata, a körük csoportosuló kérdések felvetése és lehető megoldása mind történeti, mind művészeti szempontból fontos, szép eredményekkel biztató feladat. E munka egyrészt világot vethet az erdélyi művészet kezdeteire és kibontakozására, másrészt mély bepillantást engedhet az itteni műveltségi és művelődési viszonyokba oly korban, midőn az ezekre vonatkozó írott források gyér volta a fennmaradt, egykorú tárgyi emlékek fokozottabb megbecsülését kívánja meg.

1.

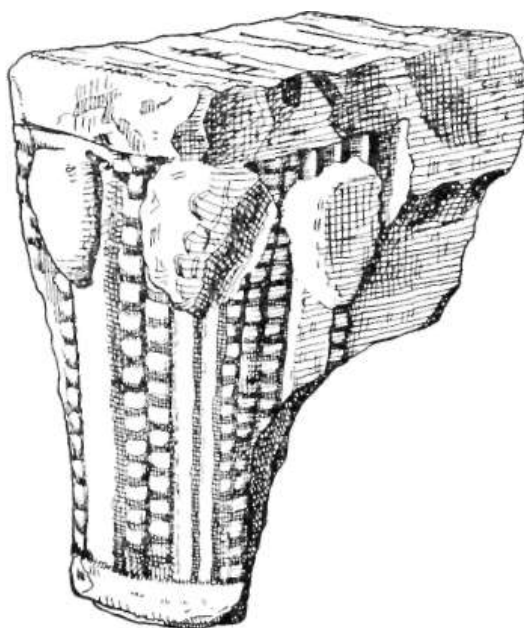
Az alábbiakban a Múzeum kereszténykori kőtárának legrégebbi állagából négy faragványt emelek ki.* Ezek nemcsak önmagukban nevezetesek, hanem – mint látni fogjuk – Erdély románstílusú művészetét is több tekintetben új megvilágításba helyezik. Az említett négy köemlék a következő: 1. töredékes oszlopfő Kolozsról, 2. sérült oszlopfő Magyarszentpálról, 3. oltár előlapja ugyancsak Magyarszentpálról és 4. a szamosfalvi római katolikus templom keresztelőmedencéje.

1. A kolozsi oszlopfő (leltári száma: IV. 6303) a helybeli unitárius egyházközség letéteként 1941-ben került gyűjtemé-

* Felolvasta az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának 1946. február 20-i szakülésén.

¹ Balogh Jolán, Az erdélyi renaissance. I. Kolozsvár, 1943.

nyünkbe 11 más darabbal együtt mint a hajdani Szent Imre plébániatemplom maradványa. A kapu-, ablak- és bordatöredékek valamennyien kifejezetten gótikus jellegűek és a XV. század termékei. Annál meglepőbb, hogy a szóban forgó oszlopfő a többi 11 egykorban készült faragvány közül az első pillantásra kiüt és formái tanúsága szerint kétségtelenül a félköríves művészet körébe illeszthető. A némileg sárgás mészkőből készült oszlopfő meglehetősen kis méretű (mag.: 25, mélység: 20, szél.: 14.5 cm). Baloldalának körülbelül harmada hiányzik. Felső síma fejlemezével együtt egy darabból van faragva. Testét három csomóban végződő levél ta-

A kolozsi oszlopfő

golja. A középső a fejlemez sarkát támasztja alá és levélszára végén egy csatorna fut végig. A másik két tojásdad csomóban végződő levél a fejlemez jobb- és homlokoldalának közepéig nyúlik fel. Nyilvánvaló, hogy az oszlopfő hiányzó baloldalán hasonló elrendezés lehetett és így a balsarkon ugyancsak csatornás, a baloldalon pedig egyszerű levél húzódott fel a fejlemezre. A teljes oszlopfőn tehát összesen öt csomós levél volt eredetileg látható. A levelek tulajdonképpen igen primitíven faragott, felfelé kissé szélesedő, lapos sávok, melyek hasonlóan elnagyolt, lapított csomókban végződnek. Ezek oldala le van simítva, úgyhogy egészükben nagyjából pogácsa alakjára emlékeztetnek. A levelek közeit kicsi, négyzetes szemekből álló gyöngysorok töltik ki. Ezek az

oldal felé három egy sorban álló rendben, a homlokoldalon pedig kettős rendben sakktáblaszerűen jelennek meg. A jobboldal levelétől az oszlopfő díszítés nélküli része felé még egy elmosódottan látszó egyes gyöngysor tűnik fel. Ugyane levél csomója felett a három szemből álló gyöngysor fogrovattá változik. Nagyon valószínű, hogy a letört baloldal lényegileg ugyanilyen lehetett. Az oszlop alján vékony hengertag fut körbe, mely a hengeres törzset a fejezettől elválasztotta. A fejezet teste átmenet a fejlemez négyzetes alakja felé. Az alsó keskeny elválasztó hengertag alatt a kő époly síma, mint a fejlemez tetején. A fejezet jobboldali levelén túl mélységének jó harmadát magában foglaló, díszítetlen rész következik. Ennek háta durvábban bár, de szintén le van simítva. Oldalának alsó részét pedig lefaragták s ezáltal felső harmada mintegy lépcsőzetesen emelkedik ki. Az oszlopfő tehát e nyúlvánnyal illeszkedett be a falba vagy valamilyen pillérköteg testébe.

Összegezve az elmondottakat: az oszlopfő testét a hiányzó részek odagondolásával négyzetes, egybefaragott fejlemez alatt öt csomós levél tagolta. Ezek közül kettő csatornázott szárral a fejlemez sarkait támasztotta alá, három pedig a jobb-, bal-, valamint a homlokoldal közepét hangsúlyozta ki. A keskeny, nyúlánk levelek közeit oldalt három-, középütt kétsoros, összesen tehát négy rend négyzetes, kis szemekből álló gyöngysor díszítés töltötte ki. E gyöngysorok is a fejlemezig értek, lenn pedig a keskeny, körbe futó hengertagig, mely a fejezetet az oszloptörzstől elválasztotta. A jobboldali és talán a letörött baloldali levél csomója alatt és fejlemez között a négyzetű szemek helyett apró, három tagból álló fogrovat ékeskedett.

Az oszlopfő formái egyszerűek és elég durván vannak faragva. A csomós leveleken a szerves életnek nyomát sem találjuk. Ezek a korai gótika bimbós megoldásának primitív előképeiként hatnak, s így igen régies benyomást keltenek. Láttukra az oszlopfő korát nyugodtan vissza lehetne vezetni a XII. század végére. A rendkívül jellegzetes gyöngysoros díszítés azonban már megfontolásra késztet s – mint a továbbiakban ki fog tűnni – későbbi időre vall. Az oszlopfő régiességét a vidéki művészet alacsonyabb színvonalára és megőrző hajlama magyarázhatja. Az oszlopfő eredetileg leginkább egy egyszerű pillérköteg tagjának tartható. Erre mutat kis mérete, ami egyedüli alkalmazását valószínűtlenné teszi. Természetesen tekintetbe kell vennünk azt is, hogy milyen lehetett az a templom, melyben hajdan állott. Maga az épület, sajnos, elpusztult. Megvannak azonban alapfalai a föld alatt s így egy szakszerű ásatás eredményt ígérne. Ennek bekövetkeztéig csak a né-

hány eddig ismert történeti adatra és a Múzeumunkba jutott faragott töredék tanúságára vagyunk utalva.

Kolozs, mint az erdélyi püspökség egyik főesperességének székhelye, az egész középkorban fontos egyházszerkezeti központ. Másrészt sóbányája teszi nevezetessé s biztosít településre kedvező feltételeket. E körülmények tehát már eleve valószínűsítik, hogy Kolozson az Árpád-korban legalább is kisebb kőtemplom állhatott. A kolozsi főesperességet és Henrik főesperest III. Ince pápa 1199-ben kiadott oklevele említi először.² 1291-ben III. Endre Tordaaknának a Kolozsán lakó hospesek kiváltságait, biztosítja.³ 1332-ben Tamás plébános húsz garast fizet pápai tizedként.⁴ A XIV. századtól kezdve elég gyakran értesülünk a kolozsi főesperesekről és plébánosokról. Mátyás király 1469-ben említi a kolozsi Szent Imre templomot (ecclesia parochialis Beati Emerici ducis in oppido Kolos), melynek Hunyadi János saját lelkiüdvéért a széki sókamarából évenként 24 aranyforintot hagyományozott. Ezt Mátyás megerősíti.⁵ Domokos széki plébános Kolozson Szent Katalin tiszteletére kápolnát alapított, melyet testvére Balázs 1508-ban a szentmihálykövi pálosoknak adományoz.⁶ A felsorolt adatokból kitűnik, hogy a XV. század közepén Kolozson Szent Imre herceg tiszteletére szentelt templom állott. E korra vellanak a Múzeumba szállított, gótikus kőfaragványok. A szóban forgó oszlopfő viszont tárgyilag is bizonyítja, hogy az egyház eredetileg a román stílus terméke volt, melyet a XV. század folyamán, talán éppen Hunyadi János hozzájárulása révén, egészben vagy részben csúcsívéssé alakították át. A Szent Imre templom romjainak helyét néhai OROSZ ENDRÉnek 1923 nyarán sikerült megállapítani. Az ő tudósításaiból és jegyzeteiből kitűnik, hogy az egyház utolsó alakjában egytornyos, egyhajós, sokszögzáródású szentéllyel ellátott épület volt. A déli falak süllyedése miatt ezt 1806-ban kezdték meg lebontani. Addig az unitáriusok használták, akik köveiből az 1824-ben befejezett mai új egyházukat és a paplakot építették fel. A hajófal mintegy öt méterenkint kőpillérekkel volt megtámasztva s így nyilván boltozat borította.⁷ A fenn-

² Wenzel, Árpádkori Új Okmánytár VI, 203.

³ Fejér, Codex Diplomaticus VI/1. 105–7.

⁴ Mon. Vat. I. Ser. I. Tom. 103.

⁵ Csánki Dezső, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. V, 306.

⁶ I. h. 307.

⁷ Orosz Endre, Kolozs Árpádkori templomáról: A Hírnök. 1926. 11–3. Kolozsi vonatkozású jegyzeteinek, fényképeinek és rajzainak használatáért Orosz özvegyének mondok hálás köszönetet.

maradt bordatöredékek tanúsága szerint e boltozat a XV. században készült. A románstílusú és Múzeumunkba került oszlopfő tehát legnagyobb valószínűség szerint a csúcsíves átalakítás előtti, eredeti Árpád-kori egyház diadalívének vagy esetleg feltehetően boltozott szentélyének lehetett tartozéka.

2. Rendkívül figyelemreméltó és a maguk nemében több tekintetben egyedülálló emlékek a magyarszentpáli oszlopfő és az oltár-előlap. Mindkettő homokkőből készült (Leltári számuk III. 9568 és VI. 1707. Az oszlopfő méretei: mag.: 39, szél.: 50, mélység: 30 cm, az oltár-előlapé: mag.: 72, szél.: 93, vastagság: 16 cm). A ma már teljesen elpusztult régi templom e becses maradványait Magyarszentpálon jártában KELEMEN LAJOS fedezte fel századunk első évtizedében. TURCSA MIKLÓS gazdasági intéző előzékeny gondoskodása folytán kerültek be a Múzeumba.

Az oszlopfő bal felső sarka letörött. Ennek ellenére a rajta kifaragott felette gazdag ábrázolás teljes egészében látható. A jobboldalt és a középet egy ruhátlan női alak foglalja el, aki bal-karját a földre támasztva egészen előre hajlik, mialatt jobbával erősen kihangsúlyozott alfelét húzza szét. A baloldalon síma, közepén kidudorodó, kerek boggal ellátott fatörzs emelkedik. Ennek lombja kitölti az oszlopfő felső részét. A törzs két oldalán farkuszonyukon álló, egymásnak hátat fordító két hal jelenik meg. A baloldali haltól az oszlop széléig terjedő teret épügy, mint jobboldalt, a nő felső teste alatti részt erőteljes három-, illetőleg kétsoros, sakktábla módjára elhelyezett hengerrovat tölti ki. A baloldali hengerrovat harmadik sorából csak két tagozat van meg. Alattuk az oszlopfő alsó pereméig alaktalan csonk húzódik le. Az oszlopfő teteje, alja és háta durván bár, de nagyjából simára van faragva. A félkörben haladó ábrázolást felül szögletes, vastagabb fejlemez, alul gyűrűszerű félhengertag fogja közre. Az oszlop alakján világosan látszik, hogy hátával a falhoz simult s egy falhoz tapadó féloszlop fejezeteként volt hajdan alkalmazva. Mivel pedig Magyarszentpálon kétségtelenül kisméretű, falusi templom állhatott, az oszlopfőt csakis a diadalív támasztó fejezeteként képzelhetjük el.

A teljesen szokatlan ábrázolás értelmének megfejtése nem éppen egyszerű. A meztelen nőnek halakkal kapcsolatos feltűnése a középkori szirénfaragványokat idézi emlékezetünkbe. Az arad-megyei Borosjenőről, nyilván az egykori diénesmonostori templom maradványaként került a budapesti Nemzeti Múzeumba egy ilyen szirénes oszlopfő. Ennek közepét a szemben ábrázolt mesés szörny tölti ki, mely két részarányosan elhelyezett, felfelé hajlított hal-

farkát két kezével átfogja. Oldalt ugyancsak farkuszonyán álló halat látunk, mely előtt fatörzs emelkedik egészen futólagosan jelzett lombindítással.⁸ A két oszlopfő tehát ez utóbbi részletben lényegileg azonos. Feltűnően eltér azonban a Borosjenőn hiányzó hengerrovattól eltekintve abban, hogy Magyarszentpálon a borosjenői szabályosan és a nyugati gyakorlat szerint megmintázott szirén helyett egy rendkívül realiztikusan kifaragott, egyszerű halandó nőt látunk, még hozzá olyan jellegzetes testtartásban, melynek feltétlenül kell, hogy valami különleges jelentése legyen. A megfejtést LÁSZLÓ GYULÁnak az a szerencsés magyarázata adja meg, melyet tanulmányom kiegészítéseként önálló dolgozatban fejt ki. Éppen ezért e helyen csupán eredményeinek lényegére szorítkozom. A női alak a magyar néphitben élő boszorkány, aki a földre hajolva és tomporát a fenyegető veszély felé széthúzva varázsigéket mormol s ezzel akarja távortartani a gonoszt. Csattanós és döntő bizonyíték erre, a mai népszokásokat nem tekintve, JOHANNES KINNAMOS XII. századi bizánci történetíró *Epitome* című munkája. Ebben igen megbízhatóan, részben szemtanúként írja le többek közt Mánuel császár Magyarország ellen viselt hadjáratait. Zimony várának 1165-i ostromakor mondja el, hogy egy magyar asszony kiállt a vár fokára és a magyarszentpáli oszlopfő ruhátlan nőjével teljesen azonos tartásban próbálta a görög sereget varázsigékkal távortartani.⁹ A szentpáli oszlopfő tehát a magyarság ősi keleti hitvilágának a keresztény művészetben megmaradt újabb, igen erőteljes bizonyossága, melyet e tekintetben Erdély területén a székelyföldi Szent László legendát megjelenítő falfestmény sorozatokkal és a földvári oszlopfővel egy sorba állíthatunk.¹⁰ Jelentőségét növeli az említett alkotásoknál korábbi keletkezése. E szerint tehát oszlopfőnk időben az első eddig ismert erdélyi kereszténykori emlék, melyen a pogány magyar vallás kétségtelenül kifejezésre jut. Az oszlopfő pontos helye ezek után nem lehet vitás. A diadalív északi részét támasztotta alá, mivel a ruhátlan nő alfelét csakis a hajó felé fordíthatta. Értelme pedig az, hogy az ősi módon varázsló boszorkány a szentélytől tartja távol a gonoszt. Ezért faragta a művész a szentélyt a hajótól elválasztó diadalív fejezetére. Meg kell jegyez-

⁸ Gerevich Tibor, Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938. CXVII 2.

⁹ Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus. Patrologia graeca.* Tomus CXXXIII. Paris, 1864. 607–10.

¹⁰ Vö. László Gyula, A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár, 1943. 72–99.

nem, hogy a pogánykori hiedelmek ilyen keresztény átértelmezése az ottani viszonyoknak megfelelően Nyugaton is előfordul.

Az elmondottakból világos, hogy a magyarszentpáli oszlopfő női alakjának a szirénhez, mely a keresztény értelmezés szerint a bűnt jelképezi, tartalmilag nincsen köze. A halak feltűnése azonban valószínűvé teszi, hogy a faragó láthatott ilyen szirénes ábrázolásokat s képzeletében a meztelen nő összekapcsolódott a halakkal. Tehát a szirén-ábrázolás formai hatása Magyarszentpálon feltételezhető. E formai megoldás mögött, a fát közrefogó halak mélyebb keresztény értelmet nyerhetnek azáltal, hogy bennük az életfa, tehát Krisztus köré sereglő Krisztus-hívőket láthatjuk. Ha a művész valóban átértette e jelképet, akkor a gonoszt távoltartó boszorkány és a Krisztust körülfogó hívek ábrázolása két külön gondolat egy kompozícióba való tömörítése, mely az üres formai egybekapcsolódáson túl magasabbrendű eszmei és művészi egységbe forr. Az első gondolat pogány keleti, a második tiszta keresztény nyugati alakban öltött testet. Az ellentétes elemeket a művész, bár vidékies színvonalon, mégis hatásosan és helyes érzékkel vonja össze. Mondanivalójának tartalma és formája a román stílus sommás előadásában még erőteljesebben, még több meggyőző hatással nyilatkozik meg. Az oszlopfőben a keleti gyökérzetű, nyugati lelkeségű középkori magyar művészet egyik legszebb, legjellegzetesebb emléke maradt fenn számunkra.

Ugyancsak Magyarszentpálról került be Múzeumunkba egy másik, nem kevésbé érdekes faragvány. Formája és ábrázolása világosan elárulja, hogy egy oltár előlapjával van dolgunk. Eddigi tudomásunk szerint a XI. századi zalavári töredéken¹¹ kívül ez az egyetlen román stílusú darab nemcsak Erdélyben, hanem az egész Kárpátmedencében, mely kétségtelenül oltár része. A magyarszentpáli kőlap hovatarozását díszítése és alakja világosan meghatározza. A kőlap háta, baloldala, valamint felső és alsó széle elnagyoltan van elsimítva. Jobboldalán a törésfelület arra vall, hogy ott egy darab hiányzik. Az elkallódott rész azonban valószínűleg keskeny lehetett, mert a kő előlapjának díszítése mostani állapotában szinte alig tolódik el a középről jobbfelé. A kő szélesebb, síma, bemélyített felső sávja alatt téglalap alakú mező emelkedik ki. Középen a mezővel egyazon szintben egészen egyszerű, egyenes szárú kereszt jelenik meg. Alatta két oldalt hasonlóképpen kidomborodva egy-egy keskeny, álló, téglalapalakú sáv látszik. A kereszt és a két sáv lapos szögfej díszítésű

¹¹ Bogay Tamás, Szent István korabeli oltár töredéke Zalavárról a Vasmezei Múzeumban: Dunántúli Szemle. 1941. 88–93.

szalagon nyugszik, mely egyszersmind a kő alsó szegélyét alkotja. Az egyes szögfejek között a szögfejekkel azonos módon faragott elválasztó pálcikák húzódnak. E kifejezetten normann díszítő elem a lap kidomborodó mezejének baloldalán kezdődik és látszólag a törésfelületen érhet véget. Valószínű, hogy az oltárkép eredetileg annyival volt szélesebb, amekkora a bal szél és a díszítés kerete közötti szegélyrész terjedelme. Így tehát hajdani szélessége 93 cm helyett mintegy 110 cm körül lehetett; ez a nagyság egy falusi templom oltára számára meg is felelhetett.

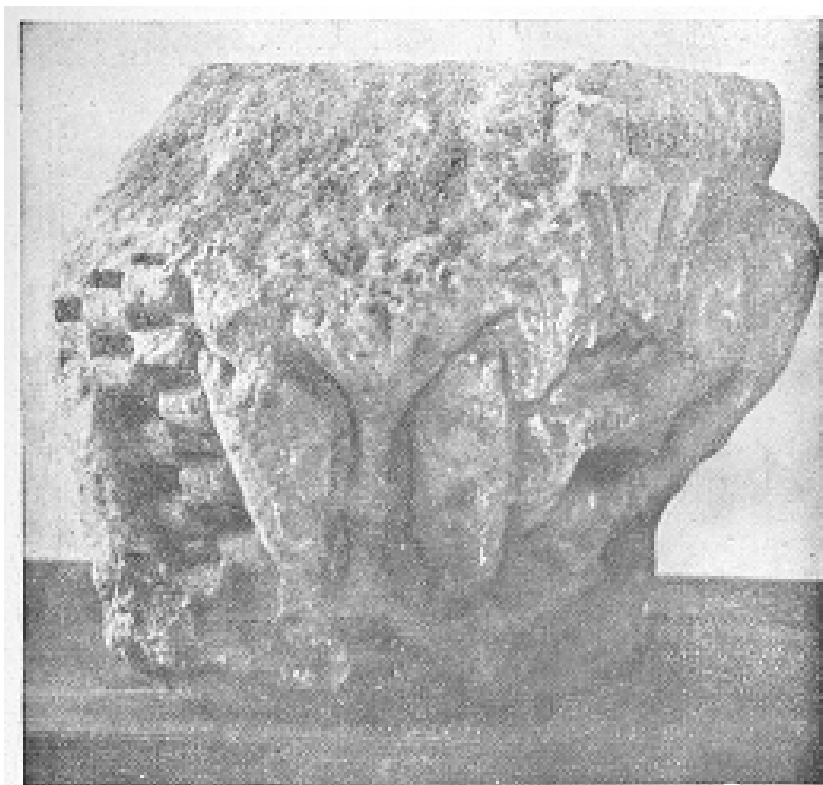
A megmunkálás vidékies volta ellenére az oltárlap ábrázolása korántsem érdektelen. A középen emelkedő kereszt Krisztust jelenti, akit a korai román művészet különösen Lombardiában előszeretettel jelképezett a megváltás fájával.¹² Hasonló értelme van egy székesfehérvári ívsoros párkánydísz és az újudvari oromzat keresztjének is.¹³ A székesfehérvári faragványon a keresztől jobbra és balra egy-egy naturalisztikusan megmintázott fa áll. Ez a két életfa a VIII–XI. századi lombard-velencei korlátokon, keresztelőkutakon még egészen dekoratív formában jelenik meg a talpas, szalagfonattal ékesített kereszt két szára alatt. Talán nem tévedek, ha ugyanezt az Észak-Itáliában meghonosodott és Székesfehérvárt már természetesebben felcsendülő kompozíciót vidékiesen leegyszerűsített változatban vélem felismerhetni a magyarszentpáli oltárlap ábrázolásában. Ezek szerint a fentebb említett és a kereszt szárai alatt helyet foglaló téglasávok az életfa csökevényes jelzései. Az ábrázolás tehát Krisztus áldozatára utal s így méltán kerülhetett az oltárra, ahol a szent misében az Istenember áldozata újul meg. A kereszt alatti normann díszítmény 12 szögfeje pedig esetleg a 12 apostolt jelenti, akiket az ó-keresztény és koraközépkori művészet szívesen kapcsolt össze az isteni Mester alakjával. Gondoljunk csak az itáliai apsziszmozaikokra, vagy hogy közelebbi példákat említsek, a XII. századi francia kapuzatok ívmező-domborműveire és német szentélyfalfestményekre, ahol a diadalmas Krisztus lába alatt fülkébe állítva egy sávban sorakozik a 12 tanítvány.¹⁴ A szentpáli oltárlap ábrázolásának elrendezése ez utóbbiakkal egészen azonos, csak

¹² Pl. az úgynevezett „Sigwaldplatte”. *Atlante di storia dell’arte italiana*. Milano–Roma, é. n. I, 136 kép.

¹³ Gerevich, i. m. CLVII. és CCXIV.

¹⁴ Arles, Saint Trophime, Chartres székesegyház főkapu, stb. Le-françois-Pillion L., *Les sculpteurs français du XII-e siècle*. Paris 1931. 165. és 179. l., XXVI. és XXVIII. tábla. – Niedertzell auf Reichenau, Knechtsteden: Dehio, G. *Geschichte der deutschen Kunst*. Berlin und Leipzig, 1919. I. Bd. Abbildungen. 362, és 367. kép.

A magyarszentpáli oszlópfő

A magyarszentpáli oszlópfő

természetes alakok helyett pusztán sematikus jelzéseket használ. A szögfejeknek apostolokként való értelmezését csak lehetőségnek fogom fel, és semmiképpen nem állítom, hogy a faragó valóban erre gondolt. Láthattuk azonban e sematikus megjelenítésre való hajlamát a kereszt és az alatta álló életfák kompozíciójában s ez a körülmény feltevésnek némi valószínűséget kölcsönöz. A középkor különben is igen kedvelte a jelképeket. A román stílus idején éppen ezek vitték az ábrázolás vezető szólamát. Az elmondottak után kétségtelen, hogy a magyarszentpáli faragvány az oltár előlapja volt, hiszen díszítése különben nem érvényesülhetett volna. E falusi egyház oltára tehát nem az asztal-, hanem a szarkofág-formát mutatta. Az oltár előlapját különben rendesen nem kőfaragvánnyal ékesítették, hanem fémből vagy hímezett szövetből készült úgynevezett antependiummal. Az ősi mód azonban a kőtalapzat előlapjának kifaragása volt; e szokás még arra az időre nyúlik vissza, midőn a pap az oltár apszisz felőli oldalán, a hívekkel szemben végezte a miseáldozatot, amikor tehát az oltár hívők felé eső része teljesen szabadon állt, s így a rajta lévő dísz állandóan zavartalanul érvényesülhetett. A magyarszentpáli oltár-előlap tehát mind egészében, mind részleteiben koránál jóval korábbi keresztény megoldást őrizett meg. Ugyanabban a kis falusi egyházban ősi keleti és ősi nyugati elemek testvéri egyetértésben ötvöződnek össze.

Sajnos, magáról a templomról, régi alakjáról vajmi keveset tudunk. Az elszórt történelmi adatok bizonyos útmutatással szolgálhatnak. Szentpál községről először 1295-ben hallunk, midőn Borsa-nembeli Szentpáli Gyula rokonaival egyetértésben Saság földjének felét az erdélyi püspöknek eladja.¹⁵ A Szentpáli-család birtokai szabályos ívben ölelték körül Kolozsvárt és Kolozsáknát (Borsa, Szentpál, Saság, Ajton, Bós, Ör, Szopor), a Szentpáliak pedig az egész középkoron át nagybirtokosok Kolozs és Doboka megyében. Maga Szentpál falu és az első gyeplövonalon belül esett.¹⁶ Neve *villa* vagy *possessio Zenthpal* alakban a XIV. századtól kezdve elég sűrűn szerepel.¹⁷ Plébánosáról 1449-ben olvashatunk.¹⁸ Mindezek az adatok világosan arra vallanak, hogy ez a település az Árpád-kor elejére nyúlik vissza s így feltehető, hogy egyháza a Szentpáli-család támogatását már korán élvezte. Abból a tényből, hogy a diadalívet faragott fejezetű féloszlopok tagol-

¹⁵ Fejér, i. m. VI/1. 366–7.

¹⁶ Balázs Éva, Kolozs megye kialakulása. Bp. 1939. 10–1. és 17.

¹⁷ 1341: Dl. 30640, 1366: Dl. 26754, 1399: Dl. 26763. stb.

¹⁸ Csánki, i. m. 441.

ták, továbbá, hogy kőoltár állott benne, jelentősebb és díszesebb falusi templomra következtethetünk. Magáról az épületről csak késői feljegyzések emlékeznek meg. Így MICSKEI CSEH BENJÁMIN gazdasízt Teleki Ádám gr. tábornokhoz 1758. december 24-én Magyar-szentpálon kelt levelében így ír: „A harangot el hozta Sándor, az Innep után vagy még az Innepekben a Toronyban a többihez fel tetetem, nem haranglábot (mert az illetlen) hanem egy sugár Tor nyot ha csináltathatnék abban díszes lenne, a tüztől sem félhetné az ember.”¹⁹ Teleki Ádám örököseinek 1803 húsvétján ugyancsak Szentpálon kelt osztálylevelében ez áll: „Palánk kert vagyon a régi Templom felöll.”²⁰ Az egyház tehát torony nélküli, egyhajós, szentélyes épület lehetett, amilyen a szomszédos Magyarsárd templomromja, vagyis követte az általános erdélyi falusi típust. A tornyot CSEH BENJÁMIN, úgy látszik, már nem építhette fel, mert nem egészen ötven év múlva az említett osztálylevelél „régí Templom”-ról beszél, mely e kifejezésből ítélve akkor valószínűleg már rossz állapotban lehetett. Ma csak a helye látszik közel a Teleki-udvarházhoz. Hajójának alapfalai fölé malacúsztatót építettek. A két ismertetett faragott részlet falusi udvarokon hányódott. Mikor KELEMEN LAJOS az 1900-as évek elején ott járt, az oszlopfőt számolynak használták. Az érdekes faragás rögtön felhívta figyelmét s TURCSA MIKLÓS szíves előzékenysége folytán az oszlopfőt s az ennek nyomán előkerült oltár-előlapot beszállította Kolozsvárra a Múzeumba. Az elpusztult templom e két igen becses maradványa így menekült meg a végleges elkallódástól.

3. Jelenlegi vizsgálódásunk utolsó darabja a szamosfalvi keresztelőmedence (Leltári száma IV. 747. – mag.: 100, átmérője 48 cm). Világosan elválasztott három részre tagolódik: négyszögletes talpzat, elég karcsú, hasábalakú szár és egyenes szélű, körkeresztmetszetű medence. A kellemes arányú, fehér mészkőből faragott alkotás Múzeumunk románkori emlékei közt művészileg a legmagasabb színvonalat képviseli. A szamosfalvi templomból HIRSCHLER JÓZSEF kolozsvári plébános örökletéteként 1915-ben került a Múzeumba. A medence belső peremén szabályos bemélyedés jelzi a valószínűleg fém-fedél helyét. Ugyancsak a fedél megerősítését szolgálta a két felső oldalnyílás. A medence síma falát alul nyolc perecszerű, egymástól független félkörív díszíti. Közülük három felső közepén kis keresztet, a többi egyszerű pántot visel. Alsó két végükön pedig gyűrűforma, sokszögű megvasta-

¹⁹ Teleki László (gyömrői) levéltára az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában. Missilisek.

²⁰ Teleki-család kővárhosszúfalusi levéltára uo. Fasc. 60. nr. 6.

godás látható. Kétségtelen, hogy ez az ékítés a keresztelőmedencén Nyugaton sűrűn alkalmazott félköríves vakárkásorban kapta mintáját s annak szabad átalakításából keletkezett. A félkörívek végén lévő megvastagodás az árkádok oszlopféjezetét jelzi. A medencét alul szabályosan faragott kötődísz zárja le. A hasábalakú szár egyetlen ékítése a felső harmadban alkalmazott, mind a négy oldalon gondosan kifaragott mértani sávdíszítmény, mely a lapos, kettős tört pálcadísznek gyémántmetszésszerű változata s közeli rokonságot mutat a szentpáli oltár szögfejdíszítésével. Kivitele azonban sokkal jobb. A keresztelőmedence körülbelül négyzetalakú talpa laposan menedékes, nagyjából függőlegesen zárul. Egyik oldala és sarka megcsönkült. Ezt nem tekintve a Kolozsvár környéki Árpád-kori kőfaragás e kitűnő emléke sértetlennek mondható.

A középkori Magyarország területén a kőkeresztelőmedencék használata eléggé el volt terjedve s főleg a Felvidéken, Erdélyben meglehetősen nagy számban maradtak fenn. A nyugateurópai zömök edényalak helyett nálunk a kehelyre emlékeztető, karcsú formát kedvelték. Így a XV. század bronzkeresztelőmedencéi a korábbi és egykorú kőmedencékkel formailag is kapcsolatba hozhatók. Érdekes, hogy Erdélyben az e nemű emlékek túlnyomó része a Székelyföldön található, főként Csíkban, ahol, úgy látszik, e kőmedencék faragására műhely alakult. A szentkirályi példány a szamosfalvihoz felépítésben közel áll, de sokkal egyszerűbb és dísztelen.²¹ Azt, hogy az egyszer kialakult forma milyen szívósan tartotta magát, szemléltetően mutatja a hodosi római katolikus templom 1486-os évszámot viselő medencéje, mely nemcsak arányaiban, hanem már gótikusan alakított nyolcívés árkádsorában is erősen emlékeztet a mintegy két évszázaddal idősebb szamosfalvi példányra.²² A legközelebb álló felvidéki párhuzam a gömörmegyei Gecelfalván található.²³ Sajnos, ez ideig a középkori faragás e változatos emlékeit meglehetősen elhanyagolták, és sem formailag, sem történetileg nem igen foglalkoztak velük. Pedig igen érdekes volna összeállítani földrajzi elterjedtségüket, megrajzolni formai fejlődésüket, kimutatni nyugati kapcsolataikat, egymás közötti összefüggésüket s viszonyukat a bronzkeresztelőmedencékhez. E legutóbbi kérdésben annyi már most is megállapítható,

²¹ K. Sebestyén József, A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai: Erd. Tud. Füzet. 19. sz. Kolozsvár, 1929. 10,

²² Orbán Balázs, A Székelyföld leírása. IV, 86.

²³ Myskovszky Viktor. Adalék a régi magyar keresztelő medencék ismeretéhez: Arch. Közlemények. 1873. 94.

hogy mind a Felvidéken, mind Erdélyben az e fajta bronz alkotások csak a XIV. századra nyúlnak vissza s a következő évszázadban sokasodnak meg. Felépítésükben a karcsú kehelyformát követik akárcsak a korábban, a XIII. század folyamán már teljesen kifejlődött kőmedencék. E kőfaragványok tehát időben feltétlenül megelőzik a bronzöntvényeket és formában is kétségkívül hatással lehettek emezek megjelenésére. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy, míg a kőmedencék a Felvidéken is, Erdélyben is magyarulta vidéken bukkannak fel először s később szintén ugyanott válnak igazán otthonossá, addig a bronzpéldányokat szász templomokban lelhetjük fel. Kétségtelen, hogy a harang- és keresztelőmedence-öntések szász gyakorlata kapcsolatban áll Németországgal, de az utóbbiak alakulásának vizsgálatakor nem feledkezhetünk meg a közvetlen környék magyar kőmedencéinek ösztönzéséről sem. – A felsorolt kérdéseket csak felületesen érintettem. De talán ezáltal is sikerült valószínűsítenem olyan összefüggéseket, melyek megérdemlik a további alaposabb kutatást.

Visszatérve Szamosfalvára röviden meg kell emlékezni az ottani templomról is. ESTERHÁZY JÁNOS GR. állítása szerint egy 1280-ban kelt oklevél már említi az egyház épületét mint amely a Mikola- és Gyerőfi-család birtokának választó-vonalán fekszik.²⁴ A szóban forgó oklevelet azonban ez ideig nem sikerült megtalálnom. Hollétét, sajnos, ESTERHÁZY sem árulja el. A pápai tizedjegyzék 1332 és 1335 közt szól János szamosfalvi papról.²⁵ Az egyház Árpád-kori eredetét Kolozsvárhoz való közelsége, az egész középkoron át tekintélyes Mikola- és Gyerőfi-családok földesurasága, valamint az a körülmény is támogatja, hogy a község még az első magyar honfoglaló gyepűvonalba esett.²⁶ De a keresztelőmedencén kívül a templom mai déli bejárója is világosan bizonyítja, hogy az egyház eredetileg román stílusban épült fel. A déli ajtó íve csonka. Erőteljes hengertagjának az oszlopfőkhöz való kétoldali csatlakozó része hiányzik. Az is lehet, hogy hajdan a nyugati bejáróhoz tartozott s csak később illesztették másodlagosan a déli kapu három-három oszloppárja fölé. A talapzat nélküli hengeres oszlopok és fejezeteik leveles díszé közt gyűrű közvetít. Bármint is áll a bélétek és a lezáró ív viszonya, a kettő nagyjából egykorú és a XIII. század második felébe jól beilleszthető. A formák vizsgálata tehát ESTERHÁZY általam nem ellenőrizhető adatát nyilvánvalóan megerősíti. Az egyhajós, szen-

²⁴ Esterházy János, A szamosfalvi egyház: Arch. Közl. 1868. 146.

²⁵ Mon. Vat. I. Ser. I. Tom. 103, 114, 122, 127 és 139.

²⁶ Balázs, i. m. 17.

télyes román stílusú kőtemplom 1486-ban Szent Erzsébet tiszteletére volt szentelve.²⁷ Róla hallunk Telegdi István erdélyi alvajda egy két évvel később kiadott oklevelében, mely a Mikola- és a Gyerőfi-család, valamint Kolozsvár város közt keletkezett ellenségeskedésről számol be. Elmondja, hogy a kolozsváriak 1488. május 1-én 2000 (!) fegyverrel törtek be a Mikola és a Gyerőfi kúriába, s ott mindent feldúltak és szétromboltak, majd „Potentianam Francisci Mykola, Annam Thomae Gyerewfy et Martham Pauli Gyerewfy consortes et earundem filios, si eaedem se ipsos unacum filys in ecclesiam possessionis Zamosfalwa transferentes defensari nequissent, nece miserabili interim, quosdam vero duos familiares eorundem exponentium ex cimiterio dictae ecclesiae possessionis Zamosfalwa extrahi et captivari.”²⁸ E becses adat világosan bizonyosságot tesz nemcsak a templomról, hanem nagyon valószínűsíti azt is, hogy az épület cinterme valami erősebb, nyilván kőkerítéssel volt ellátva. A Mikola-család utolsó férfisarja László, aki a XVIII. század legelején megírta családjának történetét, így beszél a templomról: „Ladislaus Mikola Francisci filius... Templum lapideum in pago Szamosfalviensi erexit, caemeterio lapideo cinxit, Criptomque sibi Familiaequae suae ibidem constituit. Aedificavit hoc Templum 1530.”²⁹ Kétségtelen, hogy csak a szentély későgótikus átalakítása és renaissance címeres zárókövel ellátott boltozása származik Mikola László építkezéséből s nem az egész templom. A szentély déli falán beillesztett építési emléktábla is erre vonatkozik.³⁰ Mikola Lászlót, mint fentebb láttuk, gyermekkorában éppen a szamosfalvi templom ősi falai mentették meg a kolozsvári polgárok támadásától. Talán e körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy 1530-ban az egyházat új szentéllyel bővítette ki.

2.

Eddigelé Múzeumunk ismertetett négy kőfaragványának pontosabb időbeli meghatározásáról nem esett szó. Mindaz, amit azokról a templomokról tudunk, melyekben hajdan elhelyezték őket, nagy általánosságban a XII–XIII. század mellett vall. A fentebb említett adatok alapján mindhárom község korai település. Így kőegyházuk XII. századi eredete e szemszögből lehet-

²⁷ Csánki, i. m. 404.

²⁸ Dl. 27072.

²⁹ Ladislaus Mikola, Illustrissimae familiae Mikola genealogica historia. S. I. 1712. B. verso.

³⁰ A címeres zárókö képét l. Balogh, i. m. 144. kép. Az emléktábla szövegét i. h. 282.

séges, sőt Kolozs esetében valószínű is. Magyarszentpálon és Szamosfalván a kőtemplom építése mégis inkább a XIII. században történhetett. Ezt kétségtelenné teszi megmaradt emlékeik formai vizsgálata és a rajtuk alkalmazott, kifejezetten normann motívumok feltűnése. Ugyancsak mértanias díszítése alapján kapcsolódik az előbbiekhöz a kolozsi oszlopfő annak ellenére, hogy a gyöngyosoros ékítés nem jellegzetesen normann sajátosság.

A Múzeum szóban forgó faragványain a következő normann díszítések fordulnak elő: a magyarszentpáli oszlopfő hengerrovata, az oltár-előlap lapos szögfej-sora, a keresztelőmedence gyémántmetszésre emlékeztető, síkba fordított, kettős tört pácadísze. Ezekhez járul a kolozsi oszlopfő részben sakktábla módjára elhelyezett gyöngyosora. A felsorolt motívumok a hengerrovat kivételével tudomásom szerint az egész Kárpát-medencében egyedülállnak s teljesen azonosan sehol nem találhatók. A lapos szögfejnek és a tört pácadísznek a szamosfalvi példával megegyező formában való, gyémántmetszésszerű alkalmazását együtt találjuk meg a normandiai Beaumais XII. századi főkapujának orommezijén. A félköríves lezáródás külső szélét a magyarszentpáli oltár-előlap díszje szegélyezi. Belül, mellette párhuzamosan kötélfonás fut. Ezután ugyancsak lapos háromsoros szögfejsor következik. Az orommezőben ötsoros, lapos szögfejdísz négyzetbe illesztett rozettákkal tarkítva jelenik meg. A szemöldökkövet sakktábladísz és a szamosfalvi keresztelőmedence ékítménye borítja.³¹ Látjuk tehát, hogy Múzeumunk faragványain a normann motívumok, durvább kivitelüket nem tekintve, a maguk teljes tisztaságában maradtak fenn. A szentpáli díszítmény legközelebbi magyarországi rokonát az esztergomi királyi kápolna kapuívének és a kápolna egyik vállkövének szögfej dísz-sorában találjuk meg.³² Gyémántmetszést egy egri párkánytöredék, a borsodmegyei Noszvaj lebontott templomának párkányrészlete és a karcsai templom nyugati kapujának orma mutat.³³ De az esztergomi szögfejek a térbe dagadnak, az egri, noszvaji és karcsai gyémántmetszésen pedig hiányzik a szamosfalvi díszítés pácászerű faragása és a középtengely. A szamosfalvi ékítményhez legközelebb állnak az Eger közelében lévő Szomolya elpusztult

³¹ R. de Lasteyrie. *L'architecture religieuse en France à l'époque romane*. Paris, 1929. 576.

³² Gerevich, i. m. XVIII.

³³ Bogyay Tamás, *A jáki apátsági templom és Szent Jakab kápolna*. Szombathely, 1943. 22. és *A karcsai református templom*. Kny. a *Technika* 1938. 10. és 1939. 1. számából. 5. – Szabó Ferenc, *Borsod megye Árpád-kori templomai*. Miskolc, 1936. 23.

temploma kapujának faragott töredékei. Az ezeket borító tört pácadisz csak csatornázásával és rajzosabb megjelenésével tér el az erdélyi példától, melynek kétségtelenül korábbi fejlődési fokát mutatja.³⁴ A kolozsi oszlopfő párhuzamos és sakktabla elrendezésű gyöngysorainak pontos megfelelőjét hiába keressük. A gyöngysoros dísz ugyan mind hazai, mind külföldi emlékeken gyakori, de mindig egy és nem több sorban egymás mellett jelenik meg mégpedig rendesen növényi szár vagy inda ékítéseként. Az oszlopfejezet levelei közének a kolozsi példához hasonló kitöltése tudomásom szerint eddig egyedüláll. Az egysoros gyöngysor különben előfordul a gyulafehérvári székesegyház északi mellék-szentélyének külsejét tagoló oszlopok fejezetén, valamint benn a főhajó pillérein is, továbbá a nagydisznódi kapu oszlopfejezetén, távolabb pedig Jákon és Vértesszentkereszten.³⁵ A kolozsi oszlopfő gyöngyszemfaragási technikája a sopronhorpácsi, valaha premontrei templom kapuja legkülső pillére díszítésének levél-szárain, a jobboldali csomós levél és a fedőlemez közt húzódó rövid fogrovat pedig a jáki déli apszisz külső falának kitárt szárnyú sassal ékített oszlopfejezetén tér vissza, ahol azonban a fogrovat a fedőlemez alját végigkíséri.³⁶ A sakktabladisz Erdélyben egyedül a gyulafehérvári déli apszisz ívsoros párkánya alatt tűnik fel, Magyarországon többek közt ismét a jáki templom mellékszentélyein.³⁷ A magyarszentpáli oszlopfő fejlett hengerrovatának legközelebbi megfelelői az egri és jáki párkányok.³⁸

Feltűnhetik, hogy Múzeumunk szóban forgó faragványainak lelőhelyei mind közel fekszenek egymáshoz és Kolozsvár közvetlen környezetéhez tartoznak. A sorozatot még kiegészíti az a mértani díszítésű, tehát valószínűleg szintén valamilyen normann motívummal ellátott nagyobb kőtöredék, mely KELEMEN LAJOSTól kapott értesülesem szerint a Szentpállal szomszédos Magyarsárd község egyik udvarházának kertjében áll és nyilván az ottani Árpád-kori romtemplomból származik. A normann ékítményeknek ez a sűrű és határozott felbukkanása annál feltűnőbb, ha meggondoljuk, hogy Erdélyben közülük eddig csupán a gyulafehérvári székesegyház déli mellékapsziszának sakktabladíszje volt ismeretes a kutatók előtt. Fentebb láttuk, hogy faragványaink normann díszítéséhez analógiákat a Dunántúlon és az ottani későromán

³⁴ Szabó F., i. m. 19.

³⁵ Gerevich, i. m. CXCIX, CXXIX 1, CXIV 2; CCX 1. – Die deutsche Kunst in Siebenbürgen, Hermannstadt-Sibiu, 1934. 30. kép.

³⁶ Gerevich, i. m. CLXII és CXL.

³⁷ I. h. LXXIII.

³⁸ Bogyay, i. m. 22.

építészettel kapcsolatos Egerben és környékén találunk. Az is kitűnt, hogy e dunántúli emlékek és Erdély között a gyulafehérvári székesegyház közvetít. Az a tény pedig, hogy az említett dunántúli műalkotások a bencéseknek köszönhetik létüket, illetőleg az ő tevékenységükkel szoros kapcsolatban állnak, Erdélyből kiinduló vizsgálódásunk körét európai távlatban terjeszti ki. A felvetett gondolatsor kulcsa a gyulafehérvári székesegyház. Ha vele most bővebben nem is foglalkozhatunk, szükségesnek látszik, hogy a reá vonatkozó eddigi meglehetősen szétszórt eredményeken túl bizonyos újonnan felmerülő szempontokra hívjuk fel a figyelmet.

Erdély e legnagyobb, ősi templomával már régóta és gyakran foglalkoztak. Korszerű összefoglaló feldolgozása azonban, sajnos, egyre késik. Pedig BEKE ANTAL kanonoknak századunk elején a székesegyházról írt terjedelmes és alapos kézírata³⁹ annál inkább válhatott volna megbízható kiindulássá, mert nemcsak a történeti adatok gondosan összegyűjtött sorozatát nyújtja, hanem a székesegyház helyszíni szemléletén nyugvó, pontos leírását is. E munka nem került kiadásra s így nem is igen lehetett hatással a további kutatásokra. A magyar szakirodalom eddig a székesegyház francia, a német pedig német igazodását hangsúlyozta anélkül, hogy e két álláspont összeegyeztetését kielégítően megkísérelték volna. GEREVICH TIBOR mutatott, rá nyomatékosan a székesegyház egyes díszítőelemeinek és szobrászatának Esztergommal és Jákkal fennálló kapcsolatára, de részletmunkák híján kézikönyvében további következtetéseket nem vont le.⁴⁰ ROTH VIKTOR viszont a magyar és francia összefüggések problémáival nem is igen törődik és a gyulafehérvári székesegyházat egyszerűen a magdeburgi építőiskola alkotásának fogja fel.⁴¹ Az ősi templom kialakulásának, erdélyi hatásának kérdését sem vették eddig komoly vizsgálat alá. Világos, hogy a székesegyház mivoltának, fejlődésének, jelentőségének és kisugárzásának problémáit a lehetőséghez képest legjobb mértékben csakis alapos és korszerű részletkutatás és tárgyilagos, átfogó szemlélet oldhatja meg. Ezekkel összefüggésben néhány futólagos, de véleményem szerint meggondolandó észrevétel már most is megkockáztatható.

Állítsuk röviden magunk elé a gyulafehérvári egyház Nyugat felé mutató, leglényegesebb formai kapcsolatait. Alaprajzában a

³⁹ Jelenleg az E. N. M. Levéltárában lévő Török Bertalan-féle hagyaték tartozéka.

⁴⁰ Gerevich, i. m. 99-101 és 187-8.

⁴¹ Die deutsche Kunst in Siebenbürgen. 74-81.

délfrancia rokonság (Mauriac, Uchizy) világosan felismerhető, de épígy tagadhatatlan a Bamberg–Naumburg–Magdeburg csoporthoz való igazodás is. Hajójának kötött rendszere a pannonhalmi bencés főapátság azonos megoldását juttatja eszünkbe. A tér belső tagolása és felépítése szempontjából a bambergi és naumburgi templomok hajóját tanulságosan vethetjük össze Gyulafehérvárral. Ezek kétségkívül közelebb állnak hozzá, mint a francia templombelső. A gyulafehérvári székesegyház mellékapsziszainak külső megjelenése, az erőteljesen kihangsúlyozott tagoló oszlopok fejezetére állított figurák az északi apsziszon, az ablak két oldalán elhelyezkedő oroszlánok a délin, az északi szentély belsején körülfutó, bimbós oszlopfejezetű, karcsú testű, meredek lábazati profillal kiképzett, hármas lóhereívvel lezáródó vak-arkádsor, a déli apszisz fogrovatos, ívsoros, sakktábladíszítményű párkánya, a Szent Pétert és Pált ábrázoló domborművek – hogy csak a feltűnőbb egyezéseket emeljem ki – a jáki templom felé mutatnak. Külön fel kell hívnom a figyelmet a jáki északi toronyalj szárnyas, kéttestű, egyfejű sárkányára, mely a gyerőmonostori egykori bencés templom északi tornya ikerablakának osztóoszlopfejezetén pontosan és némi változással ismét a gyulafehérvári főszentély külső zárópárkányának közepén tér vissza.⁴² E kedvelt délnyugat-francia díszítmény változata a magdeburgi kórus egyik pillérén is előfordul. Nagyon tanulságos az összefonott nyakú, páros sárkányok vértesszentkeresztű, zsám-béki és gyulafehérvári pillérdíszítésként szereplő megoldásainak összevetése is.⁴³ A Gyulafehérvárt leggyakoribb, erősen bordázott, egyszerű, vagy gyöngysorral ellátott bimbós fejezetek a magdeburgi dóm körüljárás szentélyének és püspöki karzatának fejezetein kívül a pannonhalmi altemplom hasonló, zömök oszlopfejezeteire emlékeztetnek. Ez utóbbiak felett ugyanazok a jellegzetes félkörös tagokból kiinduló bordaindításokat találjuk, mint Gyulafehérvárt.⁴⁴ E félkörös tagok különben ívindításként több későromán Kolozsvár környéki falusi templom kapuzatán is feltűnnek (Vista, Magyarapus és két ismeretlen eredetű töredék Múzeumunk kőtárában). A magdeburgi szentély és püspöki körüljárónak boltozati rendszere és oszlopai tudvalevőleg a maulbronni cisztercita kolostor előcsarnokával és keresztfolyosójával állnak szoros kapcsolatban. Az egyszerű, bordázott levelű bimbós oszlop-

⁴² Gerevich, i. m. CCXIII 2. CC 3 és Bunyitay Vince, A váradi püspökség története. Nagyvárad, 1883. II, 358.

⁴³ Gerevich, i. m. CXXXVIII.

⁴⁴ i. h. LVI.

fők a cisztercita építkezések közös jellemzői nemcsak külföldön, hanem Magyarországon (Zirc, Bélapátfalva) és Erdélyben is (Kerc és köre: Brassó, Szent Bertalan templom, Beszterce, volt minorita és Szék református templom szentélyei). A gyulafehérvári főhajók a déli mellékhajó felé eső pillérfejezetén megjelenő, már gótikába hajló, pompás, dús levéldíszét a magdeburgi dóm hosszházának ugyanazon részén látjuk viszont. Székesegyházunk gazdag megmintázású, madaras pillérfejezeteinek elrendezése is emlékeztet Magdeburgra. A fejezetek gyöngysoros díszje pedig Bambergben és Naumburgban épügg sűrűn fellelhető, mint a Dunántúlon (Pannonhalma, Vértesszentkereszt, Ják, stb.). Az épen maradt déli kapu felépítésének és díszítményei egy részének az esztergomi királyi vár gyakorlatával való összefüggésére pedig GEREVICH mutatott rá.⁴⁵

Az elmondottakból világosan kitűnik, hogy a gyulafehérvári székesegyház szerkezetben, felépítésben és díszítésben egy Nyugat felől folyamatosan Kelet felé áramló művészi stílusból táplálkozik. Ez a stílus a XII. század végén és a XIII. század elején normandiai, délnyugat-francia és burgundiai elemekből keverten a felsőrajnai-bambergi műhelyekben forrott új egységgé s felfrissülve a cisztercita koragótikával rövidesen Bajorországon át jutott el a Dunántúlra. Ott összeolvadt a helyi hagyományokkal s a bencés, valamint a vele szoros kapcsolatot tartó premontrei építkezésekben (Pannonhalma, Ják és köre) virágzott ki legdúsabban. Jellemző, hogy Jákhoz hasonlóan Gyulafehérvár is éppen azokkal a németországi emlékekkel mutat rokonságot, melyek a XII. századi francia művészi gyakorlat letéteményesei és környezetüknek megfelelő átfogalmazói. Hangsúlyoznunk kell, hogy az erdélyi székesegyház nem egy Ják felé mutató részlete (az apostol-pár domborműve, a déli és északi apszisz) megelőzi időben a Dunántúli műremekét. Tehát Gyulafehérvár Nyugat felé visszaható hatásáról époly joggal beszélhetünk, mint Jákéről, melyről tudjuk, hogy műhelye az 1250-es években Bécsben és környékén milyen ösztönző szerepet játszott (Bécs, Szent István templom Óriáskapu, Mödling, Tulln, Bécsújhely, stb.).⁴⁶ Gyulafehérvárnak ez a részbeni elsőbbsége azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy benne az említett úton Nyugatról Keletre terjedő annak a későromán stílusnak szerves láncszemét lássuk, mely a XIII. században Magyarországon a cisztercita koragótikával megtermé-

⁴⁵ I. h. 99-101.

⁴⁶ Csemegi József, A jáki apátság temploma: Kny. a Vasi Szemle 1939. 1-2. sz.-ból. 27.

kenyített bencés-premontrei, tehát szerzetesi építkezésekben nyert időálló, magasrendű megfogalmazást. Természetes, hogy a gyulafehérvári székesegyháznak ez az összefüggése nem zárja ki más, ezzel párhuzamos, időben korábbi vagy későbbi kapcsolatok meglétét. A déli kapu esztergomi jegyei és az 1287-ben János mesterrel, 1291-ben a négy ácsmesterrel kötött szerződések világosan arra vallanak, hogy a templom nem egyetlen forrásból nyerte mai alakját. Ugyanezt bizonyítja a történeti adatok és a formák vizsgálata fényénél mind határozottabban kifejezésre jutó ama tény is, hogy a Szent István-kori régi bazilika fölé emelt, ma is álló székesegyház a XII. század végétől a XIII. végéig épült. A két említett egykorú szerződés szövegéből kétségtelenül kitűnik, hogy Monoszlói Péter püspök idején a mostani székesegyház minden lényeges része megvolt. E történeti és formai keretbe pompásan beilleszhető a székesegyháznak fentebb bővebben kifejtett, Nyugat felé mutató összefüggése. Ennek igazi jelentősége meggyőződésem szerint a részletkutatások után fog igazán kidomborodni. Benne az ősi templom művészi megjelenésének egyik legfontosabb összetevőjét látom.

Eddig csaknem állandóan a dunántúli bencés építkezésekről esett szó. Dehát hogyan viszonylik a gyulafehérvári templom az erdélyi bencés templomokhoz? E tárgyunkhoz közelebb fekvő kérdésre, sajnos, csak tapogatózó felelet adható. Ákos és Harina ma is álló XII. századi bazilikáival ugyanis semmiféle szorosabb kapcsolatot nem állapíthatunk meg. A bennük testet öltő korai, szigorú formavilág egy előző fejlődési fokot képvisel, akárcsak a Dunántúlon Nagypapának a jáki csoporttal szemben. Gyulafehérvár tehát nem az első, hanem a második gazdagabb, késői bencés építkezésekkel tart rokonságot. E második bencés korszakból azonban Erdélyben csak a gyerőmonostori templom kéttornyos homlokzata és hajója maradt meg. A kisméretű, egyhajós épületből azonban nehezen vonhatunk le szempontunknak megfelelő, messzebb menő következtetéseket. Északi tornya második emelete ikerablakának osztóoszlopfejezetén lévő egyfejű sárkányaira és ezek gyulafehérvári kapcsolatára már rámutattam. Valószínű, hogy e faragvány a tatárjáráskor elpusztított templom helyreállításakor keletkezett,⁴⁷ Sokkal értékesebb támponto-

⁴⁷ 1275-ben a kolozsmonostori káptalan bizonyítja, hogy Keminius filius Mikola de Kalota a Szamoson lévő malmát és két halastavát adományozza a gyerőmonostori templomnak. Ez az oklevél a templomról így emlékezik meg: „quia ipsum Monasterium in Gewru Munustra per progenitores suos pia liberalitate extractum per invasionem et rapinas Tartarorum superioribus annis non nihil deformatum destruc-

kat nyújthatna a kolozsmonostori ősi apátsági templom, ha román kori alakjában ismerhetnők. Az erdélyi történelem egész folyamán jelentős szerepet játszó bencés apátság alapítása I. Béla, illetőleg Szent László idejére nyúlik vissza. Éppen XIII. századi sorsáról elég részletesen vagyunk tájékoztatva. 1222-ben kelt Honorius pápa oklevele, melyben az apát panaszára Vilmos erdélyi püspököt és a káptalant az apátsággal szemben elkövetett hatalmaskodásért megidézi. Kitudódik, hogy Vilmos elődje, Adorján püspök annak idején a monostor lerombolása után (*destructo eodem monasterio*) L. apátot kegyetlenül fogságba vetette.⁴⁸ A tatárjárás pusztításairól IV. Béla 1263-ban kiadott s az apátság kiváltságait és birtokait megerősítő oklevele így emlékezik meg: „*nostris in temporibus praedicta Ecclesia Monostura funditus et in toto destructa exitit et combusta*”.⁴⁹ III. Endre pedig a IV. László idejében elszenvedett tatárdúlás következtében elvesztett birtokokba vezetteteti be Kényi fia Márton udvari vitéze által Henrik apátot és a káptalant 1296-ban.⁵⁰ A XIII. századi viszonytagságok kétségtelenné teszik, hogy a kolozsmonostori apátság tevékenyen belekapcsolódott főleg az 1241–42-es tatárjárás után országszerte fellendülő építőmunkában. Az idézett történeti események szükségessé tették a monostor és a templom helyreállítását, egyes részek teljes újjáépítését. A kolozsmonostori építkezések tehát a gyulafehérvárral párhuzamosan haladhattak. Kézenfekvő az a feltevés, hogy Kolozsmonostor is szervesen beleilleszkedett a bencés rend akkori művészi gyakorlatába. Bár kéttornyos, egyhajós alaprajza eltér a magyarországi háromhajós bazilikákból és Gyerőmonostornak szolgált mintát, díszítésében, felépítésében bizonyára összefüggött az egykori bencés művészettel és a gyulafehérvári székesegyházzal. A közkedvelt erdélyi hiteleshely és a püspökség közt az egész középkor folyamán meglévő gazdasági és műveltségi kapcsolatok, valamint a földrajzi közelség művészeti egymásrautaltságukat is kielégítően magyarázhatja. A kölcsönhatás fokára és irányára ma már nehezen következtethetünk, hiszen Kolozsmonostoron a tárgyi bizonyítékok elpusztultak. A templom tornyait és hajóját, e nyilvánvalóan legalább is részleteikben XIII. századi alkotásokat 1818-ban Rudnay Sándor erdélyi püspök lebontatta és a köveket a kolozsvári katolikus

tumque quin imo preciosis etiam suis ornamentis penitus fere exutum sciat (t. i. Keminius)... Fejér, i. m. VII/4, 162–3.

⁴⁸ I. h. III/1. 386–7.

⁴⁹ I. h. IV/3. 106–8.

⁵⁰ I. h. VII/5. 534.

Líceumhoz használta fel. A ma is álló szentély pedig már csúcsíves stílusban épült. Keleti falába illesztett románkori fekvő oroslán a gyulafehérvári főszentély faragott párkányának állatalakjaival egybevethető ugyan, de önmagában keveset bizonyít.

A gyulafehérvári, gyerőmonostori és kolozsmonostori építkezések tehát a tatárjárás után párhuzamosan haladtak s bekapcsolódtak a bencések későromán művészetébe, mint ezt a két elsőnél emlékszerűen, a harmadiknál a körülmények figyelembe vételével megállapíthattuk. Éppen e bencés művészet emlékei és a velük összefüggő alkotások azok, melyek Múzeumunk fentebb tárgyalt, Kolozsvár környéki kőfaragványaival kapcsolatba hozhatók. A kolozsi oszlopfő kivételével ezek díszítése kifejezetten normann jellegű. Ezért a közvetlen gyújtópontot nem annyira a kevés normann elemet felmutató Gyulafehérvárt, mint inkább Kolozsmonostoron, esetleg Kolozsvárt kereshetjük annak ellenére, hogy e feltevést emlékszerűen nem igazolhatjuk. Az itt tárgyalt faragványokat ugyanis a gyulafehérvári székesegyháznál sokkal szorosabb rokonság fűzi a magyarországi emlékekhez. A lelőhelyek fekvése és a kövek megmunkálásának vidékiessége, a városhoz, illetőleg a monostorhoz legközelebb eső Szamosfalva keresztelődencéjének a többinél fejlettebb technikai kivitele viszont félreérthetetlenül egy közelebbi művészi központ kisugárzására mutatnak. Ez pedig csakis Kolozsmonostor vagy Kolozsvár lehetett. Kolozsmonostor középkori kőbányája e feltevést a mesterség gyakorlati szempontjából is valószínűsíti.

Múzeumunk faragványai, mint láttuk, bepillantást engednek az erdélyi későromán művészet összetételébe és abba a szerves kapcsolatba, mely a magyarországi emlékeken át, Nyugat felé mutat. Miként országszerte, úgy Erdélyben is a tatárjárás pusztítása nyomán indul meg az a tevékenység, melynek a nagyszabású és bizonyos mértékig önálló utakat járó gyulafehérvári székesegyház végső kialakítása mellett szerényebb, de nem kevésbé hiteles tanúi, Kolozsvár környéke három falusi templomának ismertett maradványai. Így valamennyinek keletkezését a XIII. század közepére tehetjük. Ez az időmeghatározás a fentebb mérlegelt többi adatokkal megnyugtató összhangban áll.

Még egyszer összegezve az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a kolozsi oszlopfő sakkábladísze, gyöngysora és fogrovata Gyulafehérvárral és Jákkal, a magyarszentpáli oszlopfő hengerrovata Egerrel és Jákkal, életfás hal-ábrázolása pedig a premontrai Diénes-monostor (Borosjenő) szirénes oszlopfőjével, a szentpáli oltár-előlap lapos szögfej dísze bizonyos mértékig Esztergom-

mal, a szamosfalvi keresztelődence gyémántmetszésszerű tört pálcasora pedig nagyjából Egerrel és Noszvajjal, szorosabban pedig Szomolyával tart rokonságot. Ha ezekhez még hozzáveszünk a valószínűleg szintén normann, mértani ékítményű magyar-sárdi faragványt és a jáki golyós dísznek a sajóudvarhelyi templom északi kapuján meglévő vidékies visszhangját,⁵¹ akkor tisztán kirajzolódnak előttünk egy Kolozsvár-környéki, a XIII. század közepére datálható kőfaragóműhely körvonalai. E műhely egyik legfontosabb táplálója a gyakran emlegetett későromán bencés-premontrei, tehát szerzetesi műgyakorlat, melynek késői virágzása oly gazdagon, változatosan, a nyugati és helyi hagyományok oly szerencsés egybeötvözésével zárta le az Árpád-kori művészet szépséges korszakát.

Entz Géza

⁵¹ Entz Géza, Szolnok-Doboka műemlékei: Szolnok-Doboka magyarsága (szerk. Szabó T. Attila), Kolozsvár, 1944. 19. kép.

A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása

1. AZ AVAROK VILÁGKÉPÉRŐL*

A két és fél évszázados avar uralom emlékeiből több ezer hitelesen kiásott sírt, legalább ugyanannyi nem ellenőrzött sírleletet és szórványosan előkerült leletet őriznek közgyűjteményeink. E régiségek egy részét már közzétették,¹ de az újabban kiásott temetők még jórészt közöletlenek. A kutatás nagy vonalakban tisztázta a leletek népi és időrendi kérdéseit, az anyagot beágyazta a népvándorlaskor eurázsiai művelődéstörténelmébe.

Az avar birodalomban élt népek mindennapi életének megrajzolásához is páratlan lehetőségeket ad ez a lelettömeg. Erre eddig csak szórványos kezdeményezések történtek.^{1a} Még kevesebb történt az avarkor népeinek hitvilágát őrző emlékek megszólalta-

* Ez a dolgozatom még 1942-ben készült a Fr. Gerke által tervezett Hekler Antal Emlékkönyv számára *Az avarok világképe* címmel. Nagyjából változatlan szöveggel adom, a függelékként felvetett két kérdés újabb hozzátoldás. A négy év előtti szövegbe az újabb irodalmat csak a megkívánt mértékben dolgoztam be, nagyobb változtatásokra nem volt szükség. Valószínű, hogy az eredeti fogalmazvány a háború dúlása közepette elkallódott, viszont az anyag értékesége miatt a kérdés feltétlenül a tudományos nyilvánosság elé tartozik, ezért szántam rá magamat közlésére.

¹ Vö. Banner János, *Bibliographia Archaeologica Hungarica*, Szeged, 1943. avarkorra vonatkozó címszavait.

^{1a} Gr. Zichy István, *A honfoglaláskori tegez és keleti kapcsolatai*. Turán, 1917. 152–165. – Cs. Sebestyén Károly, *Rejtélyes csontok népvándorláskori sírokban*. Szeged, 1931., *A magyarok ijja és nyila*. Szeged, 1933. – Móra Ferenc, *Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben*: *Ethn.* XLIII, 54 kk. – Lükő Gábor, *Az ural-altáji népek primitív gyalujának magyarországi emléke*: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1937/1938.* 131–3. – László Gyula, *Avarkori pásztorkészségeink*. *ArchÉrt.* 1940. 91–8. *Adatok az avarság néprajzához I–II.* *ArchÉrt.* 1941. 175–204., – III. *ArchÉrt.* 1942 (sajtó alatt), *Adatok a kunok tegezeről*: *NéprÉrt.* 1940. 51–9. – Szabó Kálmán, *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. BHH. III. *Az avar életről*: László Gyula, *A honfoglaló magyar nép élete*. Bpest, 1944. I. fejezet. (A továbbiakban HMN-nek rövidítem).

tásában. ALFÖLDI ANDRÁS úttörő kezdeményezése² indítja el a munkát és alább egyes területeken vele párhuzamos eredményekre jutok. Ám az avar hitvilág nyersanyagát elsősorban a temetési szokások rendszeres begyűjtéséből várhatjuk. A legkönnyebben hozzáférhető részt – a lovastemetkezést – már többen feldolgozták. Legutóbb magamnak is sikerült az eredményeket néhány lényeges vonással bővítenem.³ Az eddigi adatgyűjtésből úgy látszik, hogy a lovas temetkezéseken kívül, elsősorban a tojásos, sarlós, baltás, stb. temetkezések feldolgozásával kell elindulnunk az avar hitvilág megismerése felé.

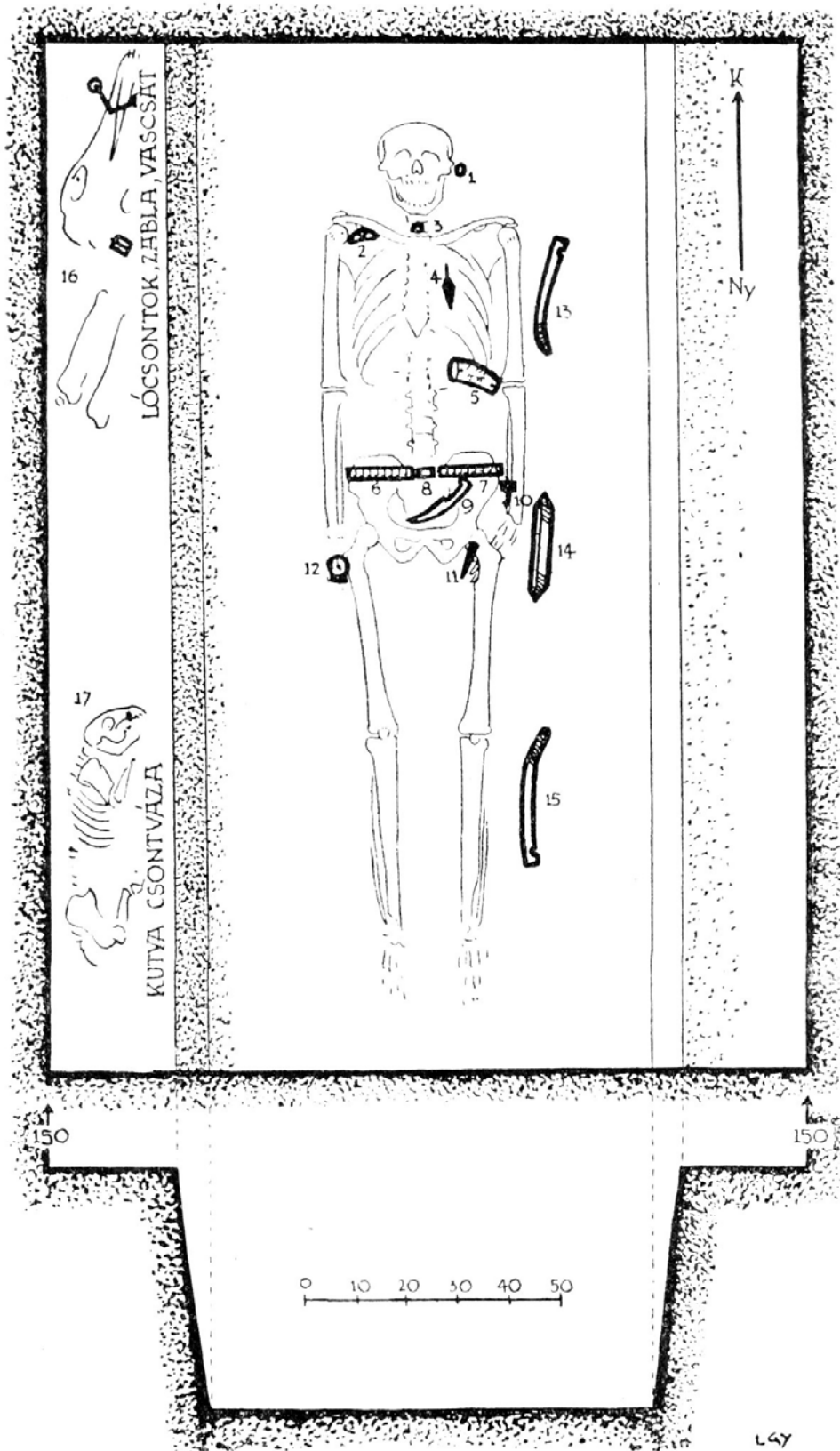
Igen óvatosan kell kezelnünk a fennmaradt ábrázolásokat, ha azok tartalmát akarjuk értelmezni. Rendszerint több évszázados történelmük van s néha ezer éven keresztül is szinte változatlan formában élnek. Közülük igen sok nem önállóan fogalmazott képe a pusztai népeknek, hanem déli, városi művelődésben született. Nagy kérdés, hogy ezek az ábrázolások mennyit őriztek meg a pusztára kerülve eredeti szellemi háttérükből és tartalmukból, s miképpen ötvöződtek vagy telítődtek meg új tartalommal. Néha egyszerűen díszítőelemmé váltottak. FETTICH NÁNDOR kimutatta például, hogy az avar bronzművészetben található emberi alakok legtöbbször a hellenisztikus Dionysos és Heraklész kultuszban közhellyé vált képekről került az avarsághoz. Avarkori megjelenésüket hosszú vándorút előzte meg.⁴ Ismert dolog, hogy az avar öveket díszítő griffes veretek és szíjvégek mintái is a hellenisztikus művészetből valók. Hiba lenne, a minta származását ismerve azt gondolni, hogy eredeti tartalmával együtt jutott el vándorútján az avarsághoz. Eredeti tartalma teljes kiveszésére következtetni megint nehéz dolog, még kevésbé tehetjük azonban azt, hogy az ábrázolás eredeti jelentésével ellentétes tartalmat vetítsünk

² Alföldi András, Die theriomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen: Arch. Anz. 1931:394–418. (A továbbiakban Alföldi i. m. Arch. Anz. 1931-nek rövidítem).

³ A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. AHung. XXVII. Budapest, 1942. III. fejezet. Vö. még: HMN.

⁴ Fettich Nándor, A honfoglaló magyarság fémművészetének kialakulásai. AHung. XXI. Budapest, 1937. I. fejezet. Magam – egy rövidesen nyomdába kerülő dolgozatomban – a préselt avar övvereteket vettem egybe a későrómai hellenisztikus díszpáncélok ágyékcsőgöveivel és koszorújával s megállapíthattam e minták egyrészének hellenisztikus származását. Ugyanakkor azonban az öv szertartásos és társadalmi rangjelző szerepének keleti hagyományrétjét is felfedtem.

⁵ Fettich Nándor, Völkerwanderungsfunde in der Sammlung Fleisig. Kny. a Műgyűjtő 1931. évi 1. számából, főként pedig: Die altungarische Kunst. Berlin. 1942. 15, 26 kk.

1. kép. A mokriai (Temes-m.) avar temető 8. sírjának rajza.
 (Szasszer János vázlata nyomán)

a képekbe. Úgy gondolom, FETTICH nagyjából a megismerés helyes sorrendjét követi, amikor elsősorban nem az egyes különálló ábrázolásoknak, hanem azok összességének – a veretes övnek – tulajdonít vallásos jelentőséget.

A fentiek röviden indokolják körültekintésemet, amellyel az alább közölt lelet ábrázolásának megfajtaésekor eljárók.

A leletre SZASSZER JÁNOS mokrini állami tanító volt szíves figyelmeztetni.⁶ A közölt sír a tőle feltárt mokrini avarkori temető 8. sírja. Csupán a sírrajzot és a jegyzőkönyvet közlöm és a tárgyalás alá kerülő darabot írom le részletesen. A többi leletekkel csak annyira foglalkozom, amennyire a környezet rajza megkívánja, nem akarom ugyanis megelőzni SZASSZER adatközlését.

A temető korban és lelőhely szerint is ahhoz a Szeged-környéki csoporthoz tartozik, amelynek a korai avar-korból való keltezését nemrégén határozta meg CSALLÁNY DEZSŐ.⁷

Mokrin, 8. sír (1. kép). Bolygatatlan férfisír. A sírt hosszában padkásan ásták. A padkákat a jelenlegi földfelszíntől 150 cm mélyen találjuk, a sír szélessége itt 150 cm. A holttestet a 197 cm mélyre ásott sírgödörbe fektették; ennek szélessége 90 cm volt. A sírt Kelet-nyugati irányban tájolták, a halottat fejfel Keletnek fektették. A jobboldali padka keleti végében, a halott fejétáján, lókoponya feküdt zablával s mellette vascsattal. Ugyanezen a padkán a láb táján kutya csontváza hevert. A sírban még néhány lócsont volt két patával.

A sírgödör fenekén fekvő csontváz hossza 172 cm volt. Hanyatfeküdt, karjai törzse mellett kinyujtva pihentek, bal kézfeje combcsontja alá fordult. Mellékletei: 1. kép. 1). A koponyája baloldalán rosszszüsből készült fülbevaló, 2) jobb kulcscsontja alatt 4'8 cm hosszú csont tárgy. 3) Álla alatt, nyakán berakásos üvegyöngyszem. 4) Bal mellén háromélű vasnyílhegy. 5) Lennebb a bordái között 9 cm hosszú, szélesebb végén 3'4, keskenyebb végén 2'4 cm széles, rajzokkal díszített csont-henger; az alábbiak szempontjából nem közömbös, hogy e henger szemmeláthatólag szarvasagancsból készült. 6–7). Medencéjén

⁶ Szíves készségét és segítségét, továbbá a lelet közlésének előzeny átengedését ezen a helyen köszönöm meg. Az egész temetőt a Foliában fogja közölni, erre eddig csupán azért nem került sor, mert a rendkívüli viszonyok miatt a fényképek és rajzok kiegészítése nem volt lehetséges. Az ő rajza alapján közlöm a sírrajzot, a lócsontok a fényképen jól látszanak. Ezeket a rajzon 16 és 17 számmal jelöltem, mert pontos feljegyzés helyzetükről nem lévén, nem rajzolhattam be önkényesen a sírképbe. – A mokrini tégelyhez hasonló avarkori sírjainkból jó néhányat ismerünk, ezek azonban vagy díszítetlenek, vagy egyszerű pont-körös díszítés van rajtuk. A hiteles leletekben elfoglalt helyükből kétségtelen, hogy az övön hordották. A tégelyről már közöltem egy-egy rajzvázlatot, rövid magyarázó szöveggel [vö. AHung. XVII, 51. kép és HMN. 3. kép].

⁷ Csallány Dezső, Kora-avarkori sírletelek: Folia I–II, 121–80.

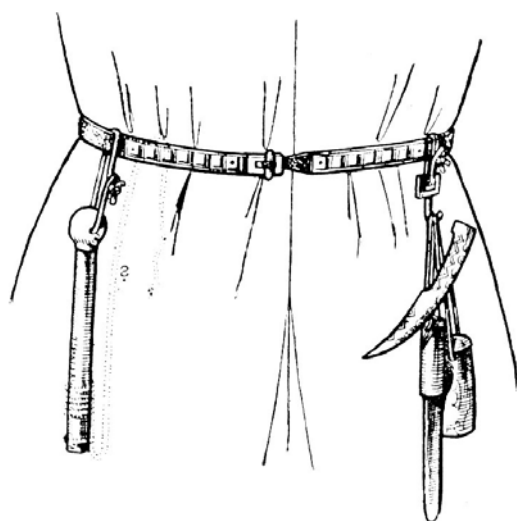
keresztben két darab 2'3–2'9 cm széles, 10'3–10'6 cm hosszú csontlemez, vésett díszítéssel. 8) Az előzők között a keresztcsontján 3¹/₂ cm-es bronz veret. 9) Vésett díszű agancs. 10) Bal medencetaréja és a bal karszára között vashorog. 11) Vaskés töredéke a bal combcsontjánál. 12) Jobb keze ujjai alatt körtealakú, 2'5 cm hosszú, hosszában és keresztben átfúrt csonttárgy. 13–15) Íj csontlemezei: 13), 2 drb., hosszuk 25 cm, 15) 1 drb., hossza 22 cm, 14) 2 szélesebb lemez (szélességük 3'2–3'3, hosszuk 22–24 cm), ezeken egy-egy keskenyebb (1'2 cm széles) lemez. Valamennyi lemez vége megfelelő helyén irdalt. 16–17) A padkán ló és kutya csontok, valamint zabla és vascsat (lásd fennebb).

A csonthenger szélesebbik végére két kisebb, keskenyebbik végére két nagyobb, utóbb megkopott, lyukat fúrtak. Ezek alapján könnyűszerrel megrajzolhatjuk a tárgy egykori szerkezetét. Újabb néprajzi párhuzamok is segítenek, de ismerünk hasonló szerkezetű csonttárgyakat az avarkorból is.⁸ A henger szélesebb végét lapos fadugóval zárták el, a dugót jól beszorították s emellett még két szeggel (fa vagy csontszeggel) is odaszegezték. Függesztését és a száj nyílásának elzárását úgy szerkesztették meg, hogy a nyílásba járó fa (?) dugót is átfúrták s függesztő zsinórját (szíjat vagy bélhúrt) a henger két lyukán és a dugón áthúzták. A henger súlya ilyenmódon állandóan leszorítva tartotta a dugót, nyitása egyszerűen úgy történt, hogy a dugót felhúzták (3. kép).

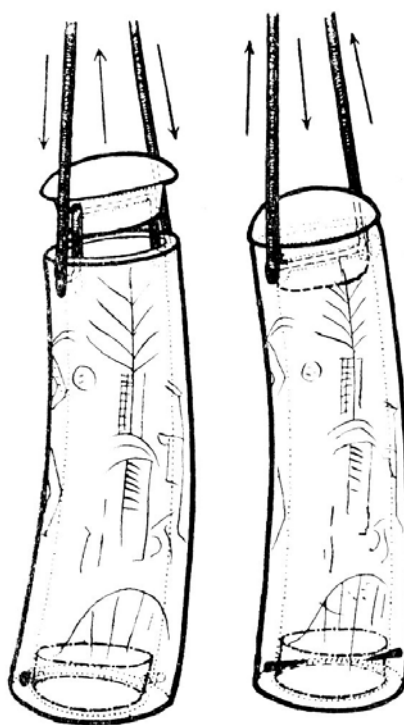
Ilyen szerkezetnek csak akkor volt értelme, ha a hengert függesztve viselték. Tarsolyban, vagy bárhol máshol hordozva, ez a zárószerkezet hasznavethetetlen. Ásatásaim során sokszor tapasztaltam azt, hogy kétségtelenül a derékszíjon függő, vagy épen-séggel vele egybevarrott dolgok, mint például a mellékszíjak, nem szokott helyükön, az öv alatt, kerültek elő, hanem felcsapódva a medence és a mellkas körül feküdtek. Így történhetett ez a mokrini sírnál is, mert nyilvánvaló, hogy a csonthengert övre akasztva viselték. Az öv egykori szerkezetében az a feltűnő, hogy a vashorog nem a csat helyéről került elő, tehát nem a csatnél-

⁸ Ezeket legutóbb Fettich Nándor közölte [Jutas und Öskü. Prága, 1931. 8, 26, 27. kép], ezenkívül Szabó Kálmán volt szíves rendelkezésemre bocsátani a kecskeméti múzeumban őrzött állatalakos csontbogozó rajzát és fényképeit. Ezek újból való feldolgozását is tervbevettem, de addig, míg az agancsvégek rendeltetését nem sikerült tisztázni, nem bocsátkozom bővebb tárgyalásukba. Azt a megoldást amire Csallány Dezső gondol [i. m. Folia I-II, 149], hogy t. i. az íj felajzására valók ezek, nem tudom elfogadni. Az eszköz használatára újabban Kalmár János tett megfigyeléseket, ezeket azonban még nem közölte. Kétségtelennek tartom, hogy bármi is volt az eszköz eredeti rendeltetése, bogozónak – amint azt Szabó Kálmán gondolja – mindenképen használták.

küli öv összekapcsolására szolgált. A vashorog körül a csont-henger, a faragott agancsvég és a vaskés feküdt. Nem kétséges, hogy mindezeket a tárgyakat gazdájuk horogra akasztva hordta mint mindennapi készségét. Az avarkori készségekről és újab-bkori párhuzamaikról nemrég írtam,⁹ s így ezen a helyen ismerte-tésüket elhagyom. A pusztázó vagy harcosvadász ember mindig magával hordotta azt, amire a mindennapi életében szüksége volt. Tárgyait derékszíjára függesztve viselte, mert ruháinak

2. kép. A mokriini sír övének helyre-állítása (a szerző rajza).

3. kép. A mokriini csonttégely szerkezete (a szerző rajza).

nem volt zsebe. Az öv helyreállításán (2. kép) bizonytalan pont a vashorog felerősítése. Nem tudom ugyanis, hogy hátlapja síma-e, s ebben az esetben odaszíjazták (l. a rajzot), vagy odaszegezték az övhöz. Az öv jobboldaláról csontfejes bot, vagy korbács (kamči) csüngött, felfűző szíját használat közben nyilván csuklóra hurkolták, ugyanúgy mint a szablyáknál. Az övet elől két faragott csontlemez díszítette, közöttük találták az avarkorra jellemző téglalap-alakú veretet. Ez a veret a többi csattos és szíjvéges öveken rendszerint csupán dísz. Itt azonban, úgy látom, szerkezeti szerepe lehetett: beléje kapcsolhatták az öv másik végét. Ilyen-

⁹ Avarkori pásztorkésztségeink: i. h. 91–8. és a képek.

fajta kapcsolásmód fémvereteit ismerjük az avar időkből, ezek azonban nem fémkeretbe illeszkedtek, hanem az övbe vágott lyukba.¹⁰ Nem magyarföldi leletekből azonban jól ismerjük ezt a kapcsolásformát is.

Nézzük most, hogy milyen alapot nyújt a temetkezés együttes képe és a helyreállott öv a csonttégely származásának meghatározásához. A részleges lovastemetkezést és a kutya eltemetését már a dél-oroszországi hun sírokban megtaláljuk, azonban, – főként a részleges lovastemetkezés – elsősorban a honfoglaló magyarok sírjaira jellemző.¹¹ Az avarkorban ez a szokás igen ritka, legutóbb CSALLÁNY GÁBOR közölt egy ilyen, késői hun műveltségbe sorozható sírt.¹² Belső-Ázsia török törzseinél és Szibéria finnugor népeinél még ma is él ez a szokás.¹³ Magyarországtól, illetőleg az itt megjelent pusztai műveltségek elterjedésétől nyugatra ez a temetkezési mód ismeretlen. A temetkezés módja tehát keletre mutat. A csontveretes övek ugyanebbe az irányba vezetnek. Viseletük régebben (és ma is) az Altaj hegység környékének népeinél volt nagy divat. Magyarországon egy-két népvándorláskori csontszíjveretet nem számítva, a XIII. században lendül fel a csontos övek divatja. A gótikát idéző mintakincs ellenére sem lehetetlen, hogy a csontos övek készítésének tudományát a kunok hozták magukkal belsőázsiai hazájukból. A mokrini sír szélesfejű csontíjlemezeinek pontos másait is ismerjük, az Altaj hegység környéki leletekből¹⁴ és a keletturkesztáni falfestményekről.¹⁵ Azonban az ilyen csontos íjak épen az avarkorban olyan nagy területeken találhatók, hogy jelenlétük a származáskérdés felvételékor nem sokat mond. Sokkal fontosabb az, hogy az öv egésze is az Altaj környékére utal, ugyanis a keletturkesztáni falfestmények ujjur fejedelmei és előkelői szinte a mokrini öv pontos mását viselik.¹⁶ Mindezek a jelenségek tehát bizonyos egyöntetű-

¹⁰ Pl. Hampel József, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. Braunschweig, 1905. III. 283. tábla 1. préselőminta Adonyból, 266. tábla 11. kapcsoló Ozoráról, stb. – Újabb leleteinkben is sok hasonló tárgy szerepel.

¹¹ *AHung.* XXVII. III. fejezet.

¹² Csallány Gábor, *A Szentes-derékegyházi népvándorláskori sírlelet*: Folia I-II, 116-20.

¹³ *AHung.* XXVII. fejezet.

¹⁴ S. J. Rudenko–A. N. Gluchov, *Mogilnik Kudyrge na Altae*: *Mat. po etnogr.* III (Leningrad, 1927), 37–52. 12. kép.

¹⁵ Le Coq, *Chotscho*. Berlin, 1913. 2. tábla.

¹⁶ Le Coq, i. m. több helyen. A mokrinihoz hasonló avar csontgombok nagyobb példányai nyilván valamilyen jogar-buzogányfélét díszítettek [vö. Szent István Emlékkönyv, III, 534 kk.] a kisebbek

séggel Belső-Ázsia felé mutatnak. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a mokrini halott viselete s temetésének módja ismeretes volt az Altaj hegység körüli területek egykorú nomád vadászainál. Keleti babonás szokásról tanúskodik a nyakban talált gyöngyszem is. A honfoglaló magyarok sírjaiban is gyakori, hogy gyöngysor helyett – férfiak s nők sírjában egyaránt – csak egy vagy két gyöngyszemet találunk a nyakon. A szemmel való rontás elleni védekezéséért mai napig is megtaláljuk e szokást rokonnépeinknél.¹⁷ Ezt az alkalmat ragadom meg arra, hogy felhívjam a figyelmet a mokrini temetkezési szokásoknak a honfoglaló magyarokéval való feltűnő egyezésére s ezzel egyidejűleg az avarkori többi temetőktől való különbözőségére.^{17a}

Térjünk rá a csonttárgy vizsgálatára. Függesztésmódját és szerkezetét már láttuk. Az agancsból készült avarkori só(?)tartókat^{17b} hasonló szerkezettel viselték. A mokrini tárgynak azonban nyilván más volt a rendeltetése, nem sót, vagy pörkölt gabonát, stb. tartottak benne, hanem inkább kenőcsöt. A Néprajzi Múzeum anyagából közlök egy lappföldi kenőcstartó tégelyt,¹⁸ ennek fedeles szerkezete már más, mint a mokrinié, de a bekarcolt szarvasminta igen régi idők szokását őrzi (4. kép 2.). KOVÁCS LÁSZLÓ szóbeli közléséből tudom, hogy a Közép-Lappföldön ilyenféle, övre függesztett fa, vagy csonttartókban hordják magukkal az emberek fagyás elleni kenőcsüket, nyáron meg a szúnyog ellen való kátránykenőcsöt. A mokrini tárgy nagysága és térfogata is megfelel ennek a szerepnek; valószínű tehát, hogy egykori tulajdonosa valamiféle írt hordott benne.

A mokrini csonttégely rajzával nemrégem foglalkoztam rajzolásmódjának szempontjából.¹⁹ Hasonló módon karcolt rajzok-

azonban kamčin lehetnek. Ez a divat a honfoglaló magyarságnál is megvolt; Pasternak közöl egy Krylosban talált ezüstfejű lovagló ostorvéget [AHung. XXI, 137. CXXXV tábla 4, 5, 20].

¹⁷ Vö. HMN: 441.

^{17a} A Maros-Aranka-Tisza közti avar csoportot épen temetkezési szokásainkkal való egyezése miatt a honfoglaló magyarság egyik korábban idesodródott, vagy vele azonos törzsszövetségből kiszakadt részének sejttem [vö. tőlem: A magyar őstörténet régészete. A magyarság őstörténete. szerk. Ligeti Lajos. Bp. 1943:198].

^{17b} Marosi-Fettich, Dunapentelei avarkori sírleletek. AHung. XVII. 19. kép – továbbá László Gyula, Budapest a népvándorlás korában [Budapest története I], hasonló, a csepeli avar temetőből való só (?) tartó szerkezet-rajza.

¹⁸ A közlés engedélyét Domanovszky György múzeum-igazgató baráti szíveségének köszönöm.

¹⁹ AHung. XXVII. 74.

kal díszítették az avarkori csontbogozók egyrészét is.²⁰ Ezek a rajzok, amint azt már előttem FETTICH is megállapította, közvetlen rokonságban vannak a nagyjából egykorú, Altaj-vidéki csontra karcolt jelenetekkel.²¹ Ezt az összefüggést a mokrini állatrajzok is megerősítették. Az altaji művészet egyik legszebb ilyenemű emléken – a kudyrgei csontos nyereg vadászjelenetén – az Altaj-vidék jellegzetes állatvilága elevenedik meg. Ezt a lelet közlői, RUDENKO és GLUCHOV állapították meg.²² A magyarországi avar csontfaragványok állatalakjainak állattani meghatározására TASNÁDI KUBACSKA ANDRÁST és KRETZOI MIKLÓST kértem meg.²³ Vizsgálataik eredményét az alábbiakban ismertetem: A jutasi 125. sír agancsvégén kutya-, vaddisznó- és valószínűleg jávorszarvas-ábrázolás van. Az állatvilágot ez alapon helyhez kötni nem lehet. A pécsi múzeum csontfaragványán szereplő állatok repülő vágója határozottan az altaji ábrázolásokra emlékeztet, a vágó állat valamilyen patás állat, valószínűleg ló. A darab állattani helyhezköthetése ez alapon lehetetlen. Annál érdekesebb volt a mokrini állatvilág vizsgálatának eredménye. Az állatokból a következőket sikerült meghatározni: 4. kép c, m, vadkecske; a, k, i, n, macskafajta ragadozó (valószínűleg párduc); l, steppei róka. Ez az állatvilág csak a Volgától keletre él, még hozzá itt is csak három terület jöhet számításba, ahol is a steppevidék közvetlenül érintkezik nagy hegyekkel: az Ural, a Kaukázus és az Altaj. Mivel pedig a régészeti nyomok valamennyije az Altaj hegység környéke felé mutat, nem kétséges, hogy a mokrini csonttégelyen szereplő állatok a három számbajöhető terület közül az Altaj hegység állatvilágát ábrázolják. A mokrini tégely erősen kopott, tehát hosszú időn keresztül használták. A nagy területi távolság miatt, amelyik Mokrint az Altaj hegységtől elválasztja, nem állíthatjuk mégsem határozottsággal, hogy a mokrini tégelyt onnan hozták volna. Annyi azonban kétségtelen, hogy az altaji művészet olyan eleven-séggel él rajta, hogy rajzolója nem szerezhette másodkézből ezt a gyakorlatot.

A mokrini tégelyen a következő rajzot láthatjuk: Az ábrázolás tengelyét a tégely egész hosszúságát átérő építmény képezi (4. kép 3). Alul hét vonallal nagyjából merőlegesen osztott domb

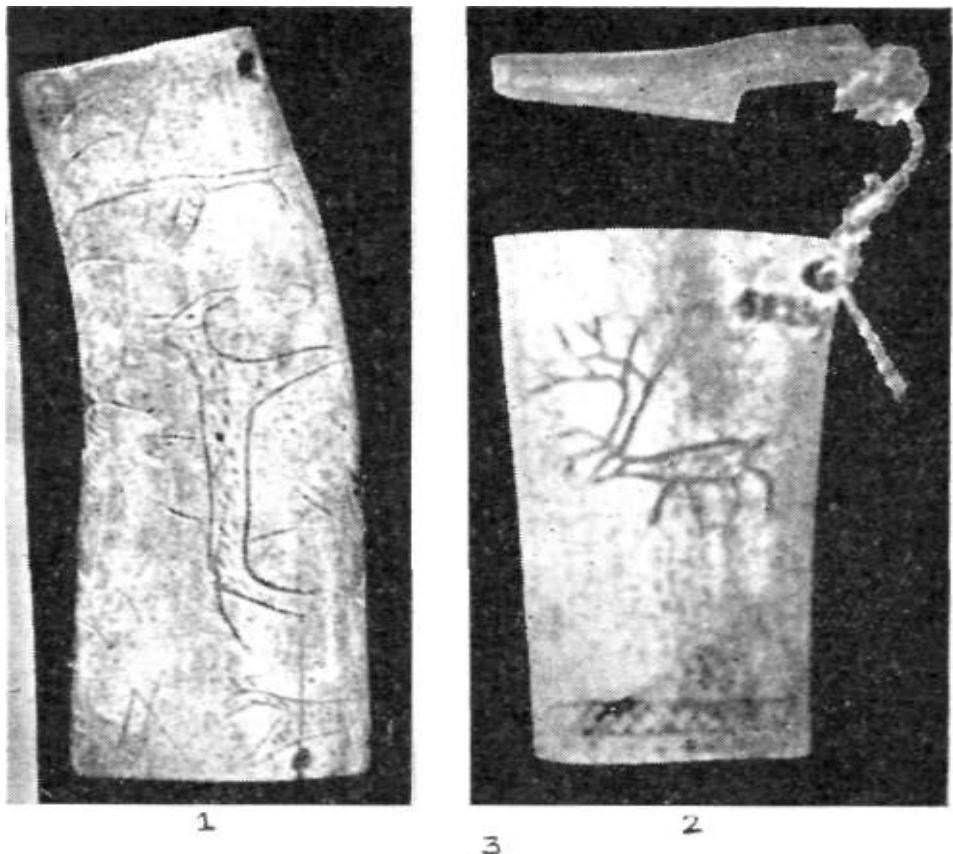
²⁰ Vö. ⁸. jegyzet.

²¹ Rhé–Fettich, Jutas und Öskü. Prága, 1931. 65.

²² i. m. 45 kk.

²³ Szíves fáradságukat és készséges segítségüket ezen a helyen is megköszönöm.

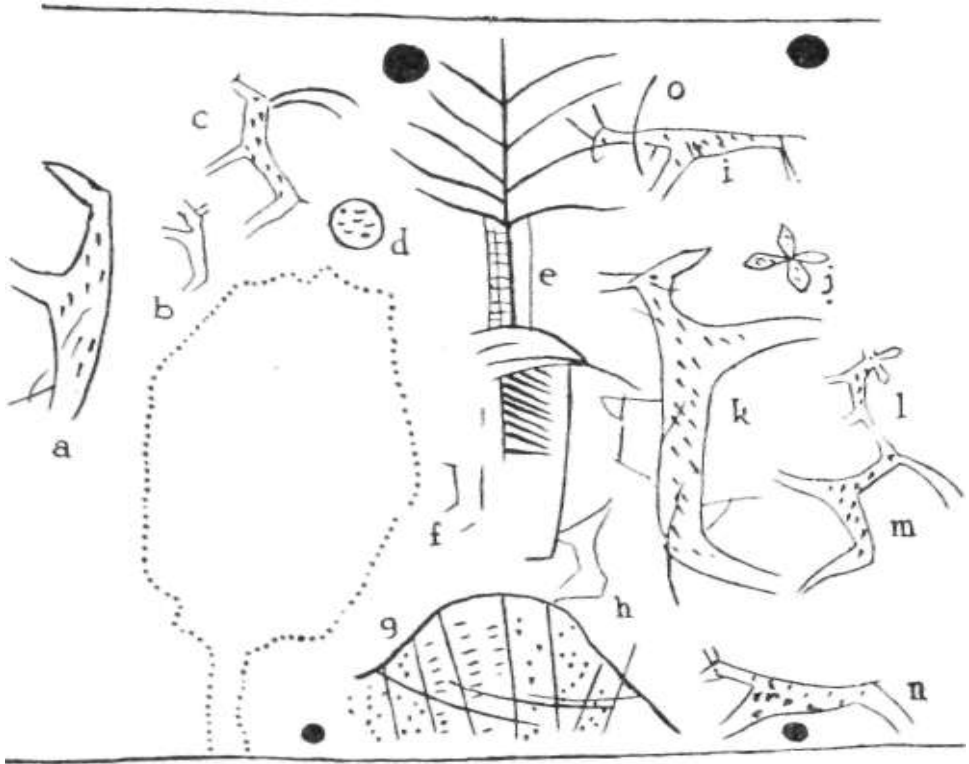

1

3

2

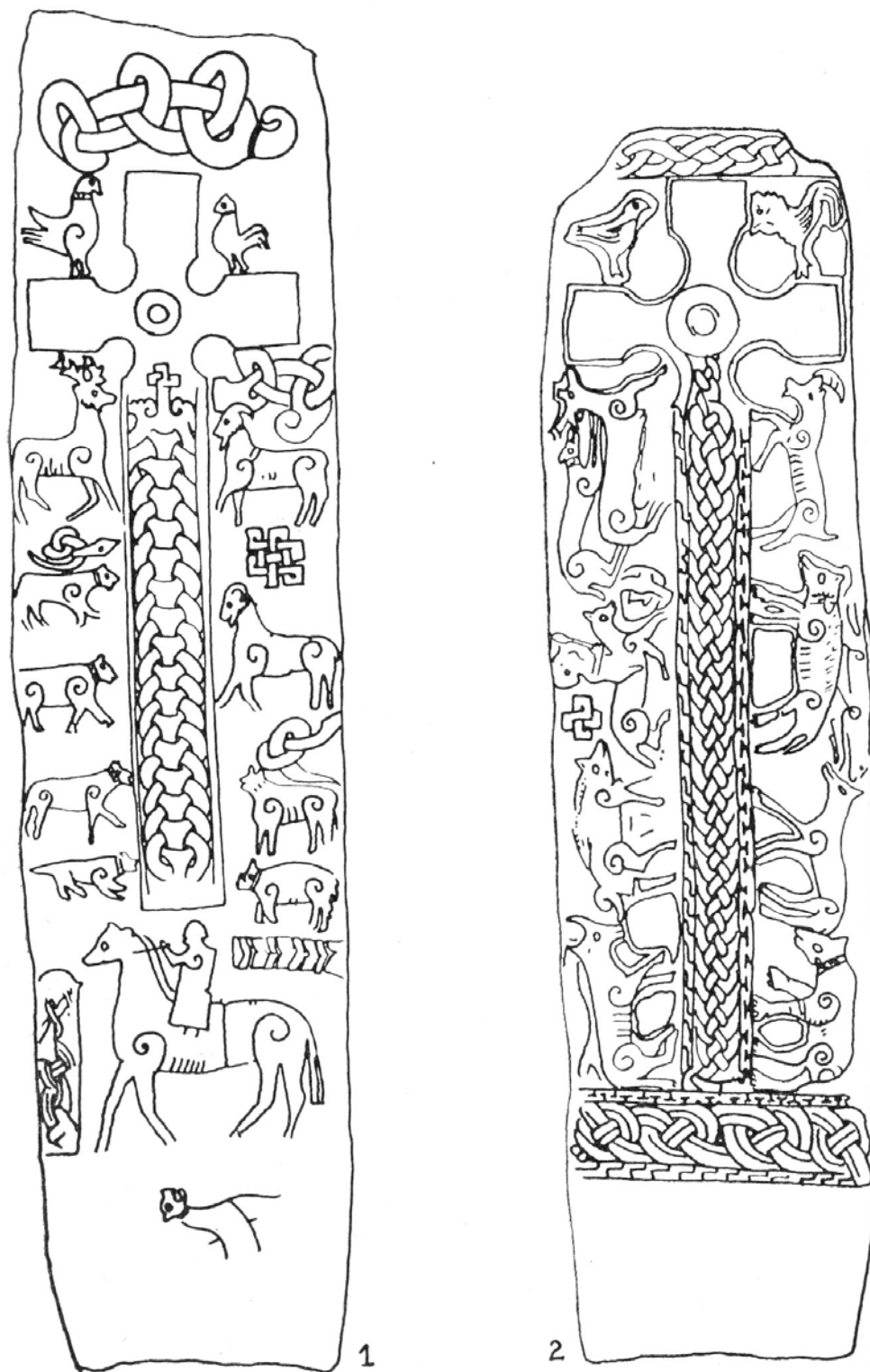

4. kép. 1. A mokriani csonttégely fényképe, 3. A tégely kiterített rajza,
2. Lapp kenőcs-tartó a Magyar Néprajzi Múzeumból.

van (*g*). A vonalak között apró vonalkák és pontok fedik. Az egész csavarmenetben fogja körül egy, három vonással jelölt, abroncs (?). A domb fölött emelkedő állványszerű tömböt ismét kisebb domb(?) fedi, ebből pedig vastag törzsű fa nő ki, egyik oldalán 4, másikon 5 ággal (*e*). A fától balra pontokkal díszített kör (*d*), jobbra pedig kissé görbülő vonal van (*o*), az utóbbin átrajzolták az *i*-vel jelölt állatot. Ezt az állatot különben a fa egyik ágán is keresztülrajzolták. Az ilyenmódon felépített tengely jobb és baloldalán állatokat látunk. Egyrészüket a tengelynek háttal és vele párhuzamosan rajzolták (*a-c*, *l*, *h*, *k-m*), kettő pedig a tengelyre merőleges síkon, tehát az elképzelhető talajnak megfelelően áll (*i*, *n*). Az állatok bundáját rövid vonalkákkal jelölték, kivétel csupán az *f*, *h*, *d*, ahol az állat teste szőrtelen. A *j*-vel jelölt állat valami kiterjesztett szárnyú madár lehet. A megmaradt felületen összesen 11 állat van. A rajz tömegelosztásából – a felület teljes kitöltésére való törekvésből – azonban biztos, hogy a kikopott és töredezett felületet is rajz borította. A kiterített rajzon levő fekete körök a tégelybe fűrt, szerkezeti szerepű lyukakat jelölik, tehát a rajzhoz semmi közük. Kétséges a *k*-val jelölt állat hátán lévő rajz, első pillanatra nyeregféle alkotmánynak látszik, azonban a *h* és *f* állatokat is csak odavetett laza rajzzal ábrázolták, úgyhogy tisztán a rajzolás módját tekintve lehetséges, hogy itt a nagyobb állat hátára egy kisebbet rajzoltak. Ez a feltevés az összehasonlító anyagból később igazolódik. Az állatok egyrésze nyugodtan legelészik, néhányát (*n*, *m*) pedig heves mozgásban ábrázolták.

Ismerve a fogalmi jellegű ábrázolások egyszerű rajzolás módját és a mokriini képpel kapcsolatba hozható egykorú és későbbi rajzokat, nem kétséges, hogy az állatok különböző irányú elforgatása csupán a rajzoló kezdetleges tudásának következménye. Rajzolás közben ugyanis jobban kezeügyébe esett a keresztbetartott henger hosszának aránylag sík felülete, mint a forgásfelület. A kimaradt területekre rajzolta azután a természetes nézőpontban ábrázolt két állatot. A nézőpontoknak ez a semmibevétele azonban nemcsak ilyen hengeres tárgyaknál van meg, hanem gyakran ott is, ahol síma felületen rajzolva, semmiféle kényszer nem játszik közre (például a samándobok rajzainál). Az egyes alakok egymáshoz való viszonyát gyakran csupán az szabja meg, hogy a rajzoló keze hogyan állott az előző rajz legutolsó vonása után, ebből a kézállásból indul ki ugyanis a következő rajz. Természetesen, semmiféle térképzetet nem szabad itt keresnünk, mert nem is volt céljuk a dolgok téri mivoltát ábrázolni. A környezet egységét és

fogalmi teljességét a velük egyazon a fokon álló szemlélőnek ilyen-
módon is tökéletesen meg tudták eleveníteni. Ezt számításbavéve

5. kép. A Man-i kökereszték (O'Neill Hencken nyomán).

valószínű, hogy a mokrini ábrázolás eredeti mintája kötöttebb volt. Eredeti fogalmazásában a fa mellett jobbról és balról emeletszerűen helyezkedhettek el az állatok, tehát úgy, ahogyan a rajzon az *i* és *n* áll. A mokrini rajz eszerint egy magasrendű művészi szerkezetnek, együgyű rajz- és ábrázolási tudásban létrejött felbomlását szemlélteti. Mint a későbbiekből kitűnik, ez a képi szételés a tartalom eleven voltát nem érintette.

Az ilyenmódon értelmezett mokrini jelenetnek szinte pontos mását találjuk meg a X. századvégi skandináv művészetben, azaz a különbséggel, hogy a domb és a fa helyén kereszt áll. A Man szigetén talált kőemlékek (5. kép 2) középtengelyében a kereszt

6. kép. Részlet a Man-i kőkeresztekről (O'Neill Hencken nyomán).

két oldalán medve, szarvas, vaddisznó meg más állat csoportosul, s köztük van a lovas vadász kutyájával. A vadászkutya éppen az üldözött szarvas hátára ugrik.²⁴ Egy másik hasonló kőkereszten (5. kép 1) az állatok egymásfelett emeletszerűen helyezkednek el. A mokrini rajz és a skandináv kereszt ábrázolásainak hasonlósága nem véletlen, hanem hatalmas művelődéstörténelmi kapcsolat egyik láncszeme. Az egyik szarvas hátán levő kutya (6. kép) pontosan azt a jelenetet ábrázolja, amely a mokrini *k*-val jelölt állaton kérdéses volt. Az állat hátán lévő rajz tehát nem nyereg akar lenni, hanem egy másik állatot (kutyát) rajzoltak a macska-szerű ragadozó (párduc?) hátára.

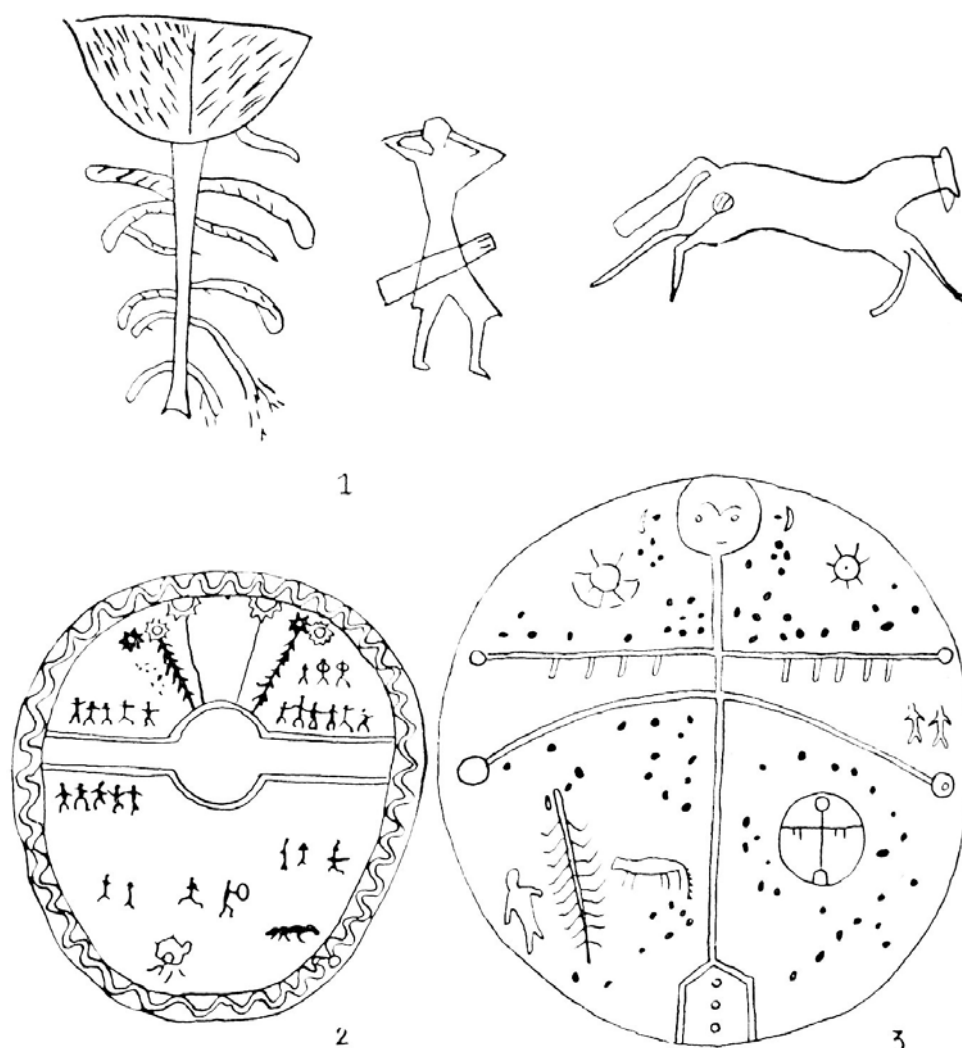
*

Állattani, régészeti és rajzolásbeli tulajdonságok elemzésével sikerült tehát a mokrini ábrázolást helyhezkötni, s így áttérhetünk a rajz tartalmi részének tárgyalására. TALLGREN az altaji sziklarajzok elemzésekor meggyőző erővel mutat rá arra, hogy ez a mű-

²⁴ O'Neill Hencken, A gaming board of the viking age: ActaArch. IV. 1933. 85–104. 5. kép.

²⁵ Hencken, i. m. 4. kép.

vészet nem halt ki, hanem folytatódik a mai samándobok rajzaiban.²⁶ TALLGREN tanulmányához egy példával szeretnék még hozzájárulni. Az APPELGREN-KIVALO által közölt észak-altaji szikla-

7. kép. 1. Részlet egy szibériai sziklarajzról (Appelgren-Kivalo nyomán),
2–3. Samándobok (Potanin-Harva nyomán).

rajzok között van egy olyan,²⁷ amelyiken a következő jelenet látható: a nagyobb sziklarajz egyik zárt jelenetében egy dombot rajzoltak, ezt a dombot vonal osztja függőleges irányban ketté s a dombon apró vonalkázás van. Belőle ágasbogas fa nő ki, ettől

²⁶ Tallgren, Inner Asiatic and Siberian rock pictures. ESA. VIII (1933), 197.

²⁷ Appelgren-Kivalo, Alt-Altäische Kunstdenkmäler. Helsingfors, 1931. 362. kép.

jobbra tegyes harcos és megugró ló látható (7. kép 1). Az ábrázolás érdekessége, hogy a dombot és a fát lefelé rajzolták. A sziklarajzokra természetesen nem vonatkozik a rajzok rendszertelen megfordításáról tett megfigyelés, mert a szikla mozdulatlan s rajzolás közben nem forgatható, mint a papír vagy a samándob. Az előtte álló rajzó ember testhelyzete is azonos marad, így az ábrázolások valamennyije álló helyzetű lesz. A fordítva rajzolt fa tehát meglehetősen erőfeszítést követelt a rajzólótól. A fa nem szolgálhat a tájképi környezet jelölésére, mert ez ismeretlen ebben a művészetben. Valami oka kellett, hogy legyen e szokatlan beállításnak. Annál inkább, mert képe mind mai napig előfordul, még hozzá olyan környezetben, amelynek minden egyes vonását vallási képzetek irányítják. Az Altaj hegység környékéről közöl UNO HARVA – POTANIN nyomán – egy samándobot.²⁸ Ennek világmindenség-ábrázolásában ugyanazt a jelenetet láttuk, mint az altaji sziklarajzon. A fordított helyzetben ábrázolt fa baloldalán emberalak, jobboldalán pedig állat látható (7. kép 3). A jelenetből minket most csupán a megfordított fa érdekel. Egy másik altaji samándobon a csillagképekből nőnek lefelé a fák (7. kép 2). Ezt a fordítva növekvő fát – életfát – nemcsak képekből ismerjük, hanem a finn és a lapp néphitnek is alkotóeleme,²⁹ ismeretes továbbá a népvándorlás egyes germán népeinél és az újabbkori népszokásokból (fordítva felakasztott fa).³⁰ Ennek a képzetnek kiindulópontja Irán lehetett.³¹ Magunk részéről csak annyit teszünk ehhez hozzá, hogy közismert az az erős hatás, amely a szibériai sziklarajzok művészetét Irán felől érte. Ez a fa az indoeurópai népeknél, úgy látszik, mint az égből lefelé növekvő életfa szerepel.³² Nemrégén írtam arról, hogy a honfoglaló magyarok sírjaiban sajátos világképet ismerhetünk meg. Ennek alapjai ma is megtalálhatók az altaji népeknél. Eszerint a másvilág a mi, halálon inneni világunknak teljes tükörképe, s így teljes megfordítása.³³ Lehetséges, hogy a

²⁸ Uno Harva, Die religiösen Vorstellungen der Altaischen Völker. Helsinki, 1938. 96. kép.

²⁹ Uno Holmberg (Harva), Der Baum des Lebens 54. lapjára hivatkozik Spiess [vö. ³⁰. jegyzet]. Harvának ez a könyve nem áll rendelkezésemre. Kovács László volt szíves átnézni Uno Holmberg Elämänpuu (Helsinki, 1920) könyvének megfelelő fejezetét, ebben hiányzik ez az adat. Harva [Die religiösen Vorstellungen, 349] ír a lappok és jeni-seiek alvilágáról, ahol a fák is fordítva nőnek, itt azonban nem beszél határozottan az életfáról.

³⁰ A kérdést érinti Karl von Spiess, Deutsche-Volkskunde als Erzieherin Deutscher Kultur. Berlin, 1934. 173–4.

³¹ Holmberg, Der Baum des Lebens 54 (Spiess, i. m. 175. után idézem).

³² Spiess, i. m. 173–4.

³³ AHung. XXVII. III. fejezet. uo. a további irodalom.

samándobokon, ahol a rajzoknak nemcsak a felsőbb világrétegekbe utazó samánt kell segíteniük, hanem az alsó világ felé vezető útjában is segítségére kell, hogy legyenek, ilyen értelemben szerepel a fordított fa. Hogy a két idézett ábrázoláson az eredeti iráni fogalmazás szerepel-e, vagy ami valószínűbb, az altaji népek felfogását ábrázolják, azt a rendelkezésemre álló anyag alapján nem tudom eldönteni. Ez most csak másodsorban érdekel – a továbbiakat tartva szem előtt – inkább az a lényeges, hogy egy feltűnő esetben – a fordított fa – az altaji kőrajzok és a samándobok közötti rajzi hasonlatosság mellett tartalmi összefüggést is megállapíthattunk. Ezzel megadtuk a lehetőséget a mokrini rajz magyarázatára is.

A samándobok rajzain igen sok olyan ábrázolást találunk, amelyek részleteikben vagy egészükben a mokrini tégely rajzával azonosak. Egyik ilyen ábrázolást közlöm is (8. kép). Ez korántsem kivétel, mert a rajta lévő elemek és összeépítésük is állandóan ismétlődik más dobok rajzain is. A dobot vízszintes sáv metszi át, körülbelül egyharmad magasságban. Amint HARVA kifejti, ez a sáv a samándob belső szerkezetének – az ábrázolások eredeti helyének – a sima külső felületén való megjelenítése. Ezt a csüngők utánzata is mutatja.³⁴ A kettéosztott mező alsó részén két vadkecske-féle állat ugrándozik. Felül szögletes alapzaton az életfa áll, jobbra és balra a napot és a holdat ábrázolták fémtükörhöz hasonlóan, a fa mellett emberi alak áll. Az áldozatokkor az emelkedett helyet (világhegy) a szent fa alá tett asztal képviseli (8. kép 2). Más dobokon néha ménesnyi vagy csordányi állat szerepel s gyakoriak köztük a vadászok is. A samándobok rajzainak világképi jelentése a néprajzi gyűjtésekből nagyjából kiolvasható.

Mielőtt azonban e világkép vázolására térnénk, nézzük meg mégegyszer a mokrini tégely rajzát. A középtengely dombját hét vonal osztja sávokra, e fölött valamilyen szögletesnek látszó alkotmány van s ebből nő ki a kilenc ágú fa (láthatólag fenyőfa). Balról korongot, jobbról íves vonalat rajzoltak a fa magasságában. A fától jobbra és balra állatok legelésznek és ugrándoznak.

Az altaj-vidéki népek hitvilágára vonatkozó szétszórt gyűjtéseket legutóbb UNO HARVA foglalta össze világképpé és kidolgozta ennek a világszemléletnek eurázsiai helyzetét is.³⁶ A samándobok képeinek magyarázatokor főként az ő munkájára támasz-

³⁴ Harva, i. m. 19. kép (Gurkin másolata nyomán).

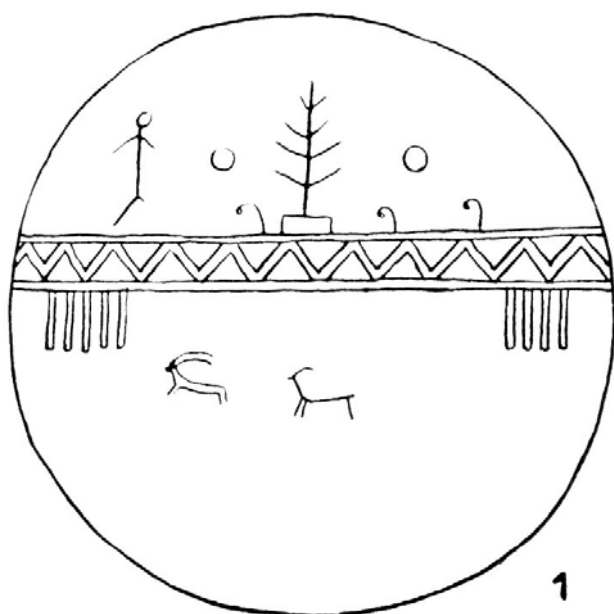
³⁵ Harva, i. m. 532 kk.

³⁶ Harva, i. m. (több helyen).

kodunk, mert az eredeti forrásművek százai közül csak néhány hozzáférhető nálunk.

A samándobok világmindenség-jelentésű képeivel csak a mokrini rajzot érintő mértékben foglalkozom. Nem szeretném, ha a bővebb tárgyalással és a tényleg rendelkezésre álló anyag okoskodó továbbfűzésével, a csábító párhuzamok alapján olyan avar világképet szerkesztenék, amely lehet, hogy fedi az egykorit, de feltételezése túlnő a tárgyi bizonyító anyagon.

A közös eurázsiai alapréteg a samándobokon és a mögöttük lévő eleven néphitben is megvan. Kifejlődésük színeződéséhez sokban hozzájárultak a déli, városi műveltségekből jövő s állan-

8. kép. 1. Samándob (Gurkin-Harva nyomán),

2. Obi-ugor áldozóhely (Harva nyomán).

dóan több-kevesebb erővel ható áramlatok. Például az emberiség egyik ősi látomásának a világhegy-omphalosnak hite egyúttal úgyszólván valamennyi altaji nép közös tulajdona is.³⁷ Itt-ott feltűnik a kígyóval körütekert világköldök (omphalos) képzete is. A világhegy több rétegű, rendszerint hét emeletet különböztetnek meg benne, négyszögletes csúcsa messze az égbe nyúlik. A hegy-csúcs ilyenféle elképzelése s a rajta álló, gyakran hét vagy kilenc ágú fa képzete sokhelyen egymásba mosódik a világoszlop képével. A világoszlopot (tengelyt) éppenúgy, mint az életfát többféleképpen képzelik el. A lovasnépek képzeletvilágára jellemző az a kép, amely szerint a világoszlop tulajdonképpen pányvafa és lát-

³⁷ Az alábbi adatokat, mint említtem, Harva i. m.-ből vettem, a roppant gazdagságú anyagból csak néhány szemelvénnel mutatom be a mokrini tégely rajzával kapcsolatba hozható adatokat és ábrázolásokat.

hatatlan szálak kötik hozzá a csillagképek égi ménesét vagy állatait. A csillagos égben a burjátok ménest látnak, amelyre a lovon nyargaló solbon (Venusz) ügyel szolgáljaival. Ábrázoláskor a lovas személyét kezébe rajzolt csillaggal különböztetik meg.³⁸ A világoszlopok felállítása mai napig is megmaradt szokás falvaikban. Nyilván ilyen szögletes, kőből való világoszlopok azok is, amelyekből – éppen az Altaj-vidékről, – APPELGREN-KIVALO közöl egy sorozatot.³⁹ Minket azért érdekelnek ezek, mert rájuk – a mokrini rajz korának körülbelül megfelelő időben – különböző állatcsoportokat faragtak, illetőleg karcoltak. Az állatvilág és az életfa is szoros kapcsolatban van egymással. HARVA-MIDDENDORF szibériai útleírásából – egy, életfához intézett megszólítást közöl: „Fehér marhámat felnevelted, fekete marháimat gondoztad, madaraimat és varjaimat védted, sötét vizeim halait együtt tartottad”.⁴⁰ Az életfa minden élet szülője és fenntartója. Az alóla fakadt forrás az élet vize. Ez elvezet minket a keresztény paradicsomi négy folyóhoz, amelyek az életfa (kereszt = Krisztus) dombjából fakadnak. Természetesen ugyanide tartozik a tubafa is s így tovább.⁴¹

Az életfához fűződő képzetek már magukban is olyanok, amelyek csak meleg éghajlatú, buja növényzetű területen születhettek meg s így nyilván dél felől jutottak Szibériába.⁴² Az ábrázolások

³⁸ Harva, i. m. 40. l. 23. kép.

³⁹ Pl. Appelgren–Kivalo, i. m. 331. kép stb.

⁴⁰ Harva i. m. 83. – Middendorf művének címe: *Reisen in dem äussersten Norden- und Osten Sibiriens*. Szentpétervár, 1851 (Az idézet a III, 87. l.-on).

⁴¹ Érdekes lenne a Kelet-Turkesztántól a ravennai mozaikokon keresztül északig ívelő ábrázolásokat összeállítani. I. Strzygowskinak és tanítványainak már sok termékeny indítást köszönhetünk e téren [vö. pl. A. Salmony, *Europa-Ostasien. Religiöse Skulpturen*. Potsdam, 1922]. Sok részlet magyarázatát megkapnák belőle, így például elterjedésük útja, kora, területe s a kép megjelenésének összefüggése a néphit és a feljegyzések adta adatokkal, stb. Ez a munka itt természetesen nem lehet feladat. Feltűnő például, hogy a Krisztus jelképek körül gyakran két fenevad örködik, akárcsak az életfa-kereszt jelentésű bezédéi tarsolylemezen.

⁴² Harva, i. m. 81 kk. – Az életfa a legtöbb korai ábrázoláson datolyapálmafát jelenít meg. Az életfa és a nő (szerelem) viszonylathoz tanulságos dolgokat olvashatunk Rapaich Rajmund kis könyvében (*A növény felfedezése*. Budapest, 1932. Kincsestár 44. k. 35–36): „A gyakorlati növényismeretben nagyon régi idő óta szerepel a datolyapálma mint sexualis növény. Régi babilóniai domborművek őrzik emlékét annak, hogy az ember már ősidőkben felismerte a datolyapálma virágainak kétlakíságát és hogy a termős példányok csak akkor teremnek datolyát, ha a porzós példányok virágpóra akár szél, akár az ember közvetítésével eljut a termőre. Az említett domborművek megörökítették,

is errefelé mutatnak s igazolják HARVA következtetéseit. Számukra fontos tudni, hogy ezek a képzetek mikor termékenyítették meg az altaji népek gondolkozását. Ha ugyanis újabb keletűek, az esetben nem szolgálhatnak magyarázatul a mokrini tégely értelmezésekor. HARVA nem szól erről, de a déli (Mezopotámia, Irán, India) előzmények időrendje, továbbá, hogy ezek lamaista és buddhista fogalmazásban terjedtek el, mint terminus ante quem, lehetővé teszi a hozzávetőleges időrend meghatározását. Eszerint a fent röviden vázolt világgép az altaji kőrajzok – s így a mokrini tégely – keletkezésének korában már mélyen bennegyökerezett az altaji népek hitvilágában.

A samándobok rajzainak előzményei tehát nemcsak kivételes esetekben keltezhetők a mokrini tégely korából.⁴³ Ez alapon a mokrini tégelyre karcolt jelenet értelméhez is közelebb férkőzhetünk. A hét vonallal osztott domb (omphalos) merőleges rétegezése ugyan szokatlan, mert a rétegek rendszerint lépcsőzetesen emelkednek. A rátekerődő vonalban esetleg a kígyó képét sejtethetjük. A dombból kinövő szögletes oszlop nyilván a világtengely: a „világhegy csúcsa”, összeolvadásának eredménye s ugyanígy világos a kilenc ágú fa jelentése. Eszerint kétséges HARVANAK az a megállapítása, hogy a kilencágú fa (lépcsős samánfa = életfa) későbbi keletkezésű, mint a gyakori hétágú fa.⁴⁴ A világmindenség jelöléséhez tartozik a mokrini rajzon a nap és a hold képe. A fenti összefüggésben nézve a dolgokat, nem kételkedhetünk abban, hogy a korong a nap, a félholdalakú vonal pedig a hold képe. Az életfa körül álldogáló, legelésző és ugráló állatok mutatják, hogy az életfa értelmezésének azt a legmélyebbre nyúló, tehát hihetőleg legősibb jelentését ismerték az avarok, amely szerint az életfa minden élet szülőanyja és ápolója.

Ha szigorúan az anyagból kiolvasható tényekhez akarjuk magunkat tartani, többre nem vállalkozhatunk. Nem határozhatjuk

hogy az ember miként végezte ezt a mesterséges beporzást, amelyet a Földözi tenger mellékén ma is az ősi hagyományok szerint végeznek a datolyatermelők.” Nyilvánvaló, hogy a fa és az istenanya összekapcsolásához (vö. a terhes asszony és a gyümölcsfa szerepét a babonakincsben) közvetve vagy közvetlenül kezdetleges természettudományi ismeretek is hozzájárultak. Ez áll az északra sodródott életfa-hitbe került új fajtákra is.

⁴³ Könnyűszerrel kiválaszthatók az újkori eredetű ábrázolások. Ezek nagyrésze a kereszténységgel függ össze: pl. Uno Holmberg, Lappalaisten uskonto. Porvoosa, 1915. SSU. II. 4, 14. kép. – K. Krohn, Suomalaisten rujonen uskonto. Helsinki, 1915. SSU. II., 2. kép, keresztel ellátott templomok, stb.

⁴⁴ Harva, i. m. 55.

meg például, hogy a mokrini világképet földi elképzeléssel hit-ték-e, vagy mindenestől az égbe helyezték. Nem tudjuk, hogy az állatok földi állatokat jelentenek-e és a domb a világ közepét, vagy pedig az állatok a csillagképeket jelentik-e, s az életfa is az égben nőtt-e. Ez utóbbi esetben talán mégis lehetne valami rendszer az állatok önkényes elforgatásában. Bár erre a kérdésre nem tudok felelni, azt hiszem, hogy a fentiek után nem vitatható, hogy a rajz nem a mokrini sírban eltemetett ijjas, harcos-vadász férfi tartalom nélküli, csupán kedvtelésből rajzolt játéka, hanem világképet ábrázol. Természetesen sokat jelentene, ha tudnók, hogy mit hordott a tégelyben, mert valószínű, hogy tartalma valamilyen varázs-erejű szer volt. Nem vonhatunk le messzemenő következtetést a világkép pontosabb rendjére sem, mert – amint azt HARVA könyvéből is láthatjuk – a nagy vonalakban egyező rendszerek megvalósulás-módja igen különböző. Az alap és az építmény között nincsen a mi értelmünkben vett egyirányú logikai kényszer. Így módszери hiba volna egy ma is élő hitvilág rendjét egyszerűen csak belevetíteni az avarságba. Ezért nem beszélek például a samánhit és az életfa (samánfák) összefüggéseiről s más kérdésekről. Természetes, hogy valahogy így kellett lennie az avarságnál is. Hogy a részletek és a módok milyenek voltak, arra talán további szerencsés leletek s az eddigiek folyamatban levő feldolgozása ad majd néhány felvilágosítást. Feltűnő mindenesetre, hogy a mokrini sírban tegeznek vagy nyílcsomónak nem volt nyoma. Az egyetlen nyílcsúcs a csontváz mellén feküdt hegyével a láb felé. Bár valaminek a hiányából nehéz következtetéseket levonni, mégis figyelemmel kell lennünk arra, hogy a samánkodás legrégebb eszköze nem a dob volt, hanem az íj. Könnyen lehetséges tehát, hogy az íj itt nem mint fegyver került a halott férfi mellé, hanem mint varázslóeszköz. Ez esetben a sírban samán nyugodott.⁴⁵

A mokrini rajz elemzése végeredményben elének vetítette az avar világkép alapjait. Hangsúlyozom azonban, hogy itt nem az egész avarságról van szó, hanem annak belsőázsiai rétegéről. A rajz felépítése és értelmezése egyúttal egy számtalan ábrázolásból ismert csoportba sorozza a jelenetet. Ez az ábrázolási csoport Eurázsia legkeletibb pontjától nyugati határáig mindenütt megvan s a legkülönbözőbb időkből ismerjük. Az életfa körül ábrázolt állatok, a paradicsom keresztény és mohamedán ábrázolásai a mai napig is követhetők. Nem feladatomban ezek ismertetése, csupán rövi-

⁴⁵ Vö. L. P. Potapov, *Luk i strela v samanstve u altaicev*: Sovetsk. Etn. 1934. No. 3 (Jegyzeteim elveszvéen, lapszámukat nem idézhetem).

den térek vissza a Man-szigeti kereszték rajzaira. Valószínű, hogy a kereszt körül ábrázolt vadászat mitikus eleme közös gyökerű a samándobok vadászataival. A kereszt természetesen az életfa. Ezekben a kőkeresztben, helyesebben keresztel díszített kőoszlopokban a germán világban is meglévő világoszlop átkeresztelését látom.⁴⁶ Ilyen átkeresztelt pogánykori emlékekre szerte Európában számtalan példát ismerünk. Figyelemreméltó ebből a szempontból, hogy a Man-szigeti kereszték a skandináv kereszténység kezdetéről valók. Azokhoz a régészetileg kimutatott skandináv-keleti kapcsolatokhoz, amelyek például FETTICH és ARNE munkáiból ismertek, legutóbb sikerült a nyereggel kapcsolatban újabb adatokat feltárnom. Ezek közül jelen esetben az a tény fontos, hogy a nyerges temetkezés szokásában keleti világszemléleti elemek áramlását figyelhetjük meg a skandináv hitvilágban.⁴⁷ IVÁNKA ENDRE hívta fel figyelmemet arra, hogy az Eddákban nyoma van, hogy az új telepet kereső normanok finn sámánoktól kérnek tanácsot és varázslatuk útmutatása alapján indulnak útra.⁴⁸ Ebben a környezetben nyer értelmet az, amit a kőkereszt-ről röviden mondtam.

⁴⁶ A germánoknál meglévő világoszlopról: Harva, i. m. 38–39. ou. további irodalom. – A kereszt-életfa kérdést érinti Uno Holmberg, Elämänpuu, Helsinki, 1920. 64. – Az adatra Kovács László hívta fel figyelmemet.

⁴⁷ AHung. XXVII. i. m. 3. fejezet.

⁴⁸ Ezen a helyen köszönöm meg baráti figyelmeztetését, az adatot lásd: Thule, Altnordische Dichtung und Prosa (Herausg. F. Niedner) 46–47. Ivánka Endre a finn és ógörög mágikus elemek egyezéséről szóló irodalmi adatokra is figyelmeztetett. Ezeknek tárgyalása itt eltérítene a kitűzött céltól, mert a man-i kereszték feldolgozása nem volt feladatom, csupán olyan mértékig kellett a kapcsolatot megállapítanom, hogy a mokriini egyik állat jelentése tisztázódjék. Lehetséges az is, hogy a vadászatban a helyi elemek esetleges Odin kultusza is közrejátszott, ugyanis a kereszt körül csak egy vadász látható.

Az avar hitvilág lassú megismerése és a belőle vonható következtetések sora (pl. a mokriini rajz alapján szinte önként kínálkozik az avar samándobok és sámánok feltételezése és kétségtelen a lerajzolt világgkép alapját adó teremtési mondák, mítoszok megléte az avarságnál) új lehetőségeket nyújt a néprajz és a rokon területek számára (pl. néphit és népmesekeletés) is. A tárgyi néprajzban sikerült egyes avarkori eszközök életét a mai napig kimutatni és feltehető, hogy Közép-Európa néptörténelmében döntő jelentőségű avar tömegek szellemi hagyatéka sem veszett el nyomtalanul. Az avarság fennmaradásának és a magyarságba való beolvadásának kérdéséhez I. tőlem: A honfoglaló magyar nép élete I. fejezet. Különösképpen a magyar mesék és hagyományok belsőázsiai rétegének magyarázatakor kell nyitvatarítani az avarság helyi hagyományai beolvadásának lehetőségét. Babonás hagyományaink és meséink magyarázatakor – kivéve az eredetmondákat – eddig egyáltalán nem vették az avarságot számba [I.

A fentiekkel kapcsolatosan két kérdés vázlatát bocsátom megvitatásra. Megfogalmazásukkor csak a felmerült lehetőségek felvázolására szorítkozom, kiterjedt voltak ugyanis hatalmas anyag felsorolását követelné meg. Az anyagot ismerő szakember számára azonban ez is elegendő lesz, a benne felvetett kérdések továbbfűzésére és megvitatására. Mindkét kérdés az avarkornál távolabbi időkre vezet és feltárásuktól remélem a mokrini ábrázolás mélyebb megértését is.

2. AZ ÉLETFA ÉS AZ ŐSI ISTENASSZONY

Az első kérdés, amelyet az eddigiekkel kapcsolatosan felvetek, a mokrini rajz egyik állatának hátán látható kutya értelmezésén alapszik. A Man szigeti keresztekkel való egybevetésben ugyanis, a sok azonosság mellett, alapvetőnek látszó különbözőséget is megállapíthatunk. A kőfaragványokon a kereszt körül vadászatot láthatunk, s ez nagyon is érthetővé tette a szarvasra ráugró vadászkutya jelenlétét. A mokrini rajzon (bár egy része lekopott) sehol sem tűnik szemünkbe a vadász alakja.

Egyik előző dolgozatomban – mások eredményeit továbbszőve – a belsőázsiai avarkori vadászjeleneteket szkíta-kori alap-

Berze Nagy és Solymossy összefoglalását a teljes addigi irodalommal A Magyarság Néprajza III. kötetben, továbbá: Vámos Ferenc, Kozmosz a magyar népmesében Bp. 1943. I.], mintahogy nem is teheték, mert az avar hitvilágról és mítoszokról eddig sejtelmünk sem volt. Még egy másik fontos kérdést is felvet az avar hitvilág lassú tisztázásának ténye. Ismerjük részben azt a hatalmas átformáló erőt, amelyet az avarság a középeurópai szlávság megszervezésében jelentett. Ez a magasrendű tevékenység, nyilván a szellemi javak egyrészt is át-sugározta a szlávságba. A további kutatásokban tehát tekintettel kell lenni arra, hogy az ami a magyarság- és a szlávság szellemi néprajzában közös elem az nem okvetlenül szláv hatás a magyar néphitben. A magyarsághoz és a szlávságához egyazon forrásból – az avarokból – jutott szellemi hagyatékról is lehet szó. Ismerve az avar birodalom igen nagy jelentőségét a koraközépkor Európájában; igen valószínű, hogy az avar fémművesség kisugárzásával egyidőben az avar műveltségről való szóbeszéd is eljutott messze Európába, különösen a középkori egyházi jelképvilág pokol-pogányság képzetében kereshetjük az avar mitológia lecsapódásait [Az anyagi műveltség elterjedéséről lást Fettich munkáit, különösen A. Hung. XXI. és Szent István Emlékkönyv III. kötet és Die altungarische Kunst. Berlin, 1943., a szellemi kisugárzás lehetőségét néhány ábrázolás magyarázatokor magam is érintettem a Folia I–II. kötetében a régensburgi vállkőről írott dolgozatomban].

Mindezeknek a nagyjelentőségű művelődéstörténelmi kérdéseknek a kidolgozására csak az avar néphit emlékeinek, a lehetőséghez képest teljes, megszólaltatása után kerülhet sor. A kérdés-felvetést, azonban – épen a hiányokra való tekintettel –, már itt is szükségesnek tartottam

rétegükig vezethetem vissza.⁴⁹ Ez egyúttal annyit jelent, hogy a fentebb megismert sziklarajzok és azok máig is élő utódai – a samándobok – is a Krisztus előtti századok művészetéből sarjadtak. A magyar régészeti kutatásban – főként ALFÖLDI, FETTICH és a magam tanulmányaiban –, párhuzamosan az orosz régészek munkáival, mindinkább olyan eredmények bontakoznak ki, amelyek az eurázsiai műveltség egyik – eddig figyelmen kívül hagyott – jelenségtömbjében szkíta emlékrétegeket mutatnak ki. Ez a munka nemcsak az európai művészet eddig nem is sejtett gyökereinek értelmezése felé vezet, hanem mély belepillantást enged a magyarság honfoglaláskori s azutáni keleti műveltségének ötvözetébe is.

E vizsgálatok alapján joggal kereshetjük a mokrini rajz előzményeit is a szkíta művészetben. Ez utóbbinak hajszálerein szivárgott fel a steppére a Kétfolyamköz és dél felől először az életfa képzete, új formát adva a minden emberben benne lapangó jelképvilágnak. Az új forma ugyanis az ú. n. „műveltségi hatások” egyik értelme. Ha ezek nem járnak egyúttal, – a dolgok kényszere következtében – életforma-váltással, a társadalmi és termelési rend átalakításával, akkor értelmük nem valami eddig meg nem lévő közvetítése, hanem a meglévőnek, új formába való emelése. Ennek előfeltétele azonban mindig valami kielégítetlenség-érzés. Valami másnak, mint az épen megvalósuló jelennek a kívánása. Ez a vágy szakítja ki az embert a környezetéből s viszi vagy a ködös előidők felé, vagy más, mesésnek gondolt tájak, másfajta életformák felé. Ami távoli vagy messziről jött, mindig hatalmasabb ennek következtében, mint ami már megvalósult. Ez az oka annak, hogy messzi északi népeknél olyan teremtszöndák találhatók, amelyek déli országok képét idézik, lent a görög földön pedig gyakran bukkanunk olyan istenalakokra, vagy mondákra, melyek a hideg északi vidék ígését közvetítik. Ebben a megvilágításban a „hatás” fogalma már nemcsak egy fejlettebb műveltség sugárzáskörét jelenti, hanem jelenlétéből az önmagát kereső emberi lélek egyik állandóan működő jellemvonását ismerhetjük meg. A magában csalódott európai ember is így teremti meg mintegy 150 évvel ezelőtt a „jóságos vadember” vágyképét, eszményként tűzve maga elé.⁵⁰

A szkíta előidőkben is megvan ez az egymásrasugárzás. A görög pantheon nem egy kiemelkedő alakja (pl. Dionysos) északról

⁴⁹ Kolozsvári Márton és György Szent György szobrának lószerszámja. Kolozsvár, 1943. III. fejezet.

⁵⁰ A jóságos vadember képzetének lélektani háttéréről mélyenjáró fejtegetéseket olvashatunk Raoul Allier „Kultúra és varázslat” című munkájának első fejezetében (Bpest, én. Buvár könyvek XXI).

kerül Hellasz földjére s Apollon papjai közt belsőázsiai (talán épen avar) varázslót is találunk.⁵¹ Ugyanekkor a szkíta művészetben görög és kétfolyamközi fogalmazásban tűnik fel az ősi istenanyának, a *πóτνια δηρών*-nak alakja. Ugyanez az egymást azonos értelmükkel formáló kereszteződés figyelhető meg a földköldöke (omphalos), a világhegy és az életfa képzetszoportban is. A „hatás” formálóereje annál nagyobb és maradandóbb, minél mélyebb rétegekben működik. A fentemlített képzetek valamennyije a világ minden táján szinte azonos módon tulajdona az embernek, bármelyik fokán áll is eszmélése kibontakozásának. Ez a tény teszi érthetővé, hogy az egyszer formát kapott, testté vált képzet hallatlan szívósággal él át változásokat és időket. Magyarázza egyúttal azt is, hogy az valamilyen okból újonnan felbukkanó szemléletmód, jó ideig új köntösében is a régi tartalmat élte (pl. a magyar Boldogasszony alakjának belesimulása a Szűz Mária tiszteletbe).⁵²

Ebben a szellemi légkörben vált lehetségessé a mokrini ábrázolás szkíta előzményeinek élete is. A szkíta művészet közvetlenül déli indítékra valló emlékeiben korán felbukkan az életfa kétoldalt állatokkal. A korai görög művészeti alkotásokkal és szkíta átfogalmazásaikkal való egybevetésből e képnek még ősbib rétege bontakozik ki szemünk előtt. Régebben az életfa még nem fa, hanem asszony, minden élet anyja. Egy archaikus görög váza-rajzon a világmindenség jelképei s állatvilága között áll két karját faág módjára szétterjesztve a *πóτνια δηρών*. A halat szoknyájára festették.⁵³ A szkíta lószerszámok homloklemézén is megjelenik, hol eredeti alakjában: félig női, félig szörnyeteg-testtel, hol pedig halaként, kinek testén állatok viaskodnak. A Herakles-mondában ránkmaradt szkíta eredetmonda szerint, a szkíták ősanyjukat tisztelték benne.⁵⁴

⁵¹ Gy. Moravcsik, Abaris, Priester von Apollon: KCsA. 1936. I. kieg. kötet. 104-18.

⁵² Vö: Kálmány Lajos, Boldogasszony-ősvallásunk istenasszonya. Budapest, 1885.

⁵³ Vö. Chr. Zervos, L'art en Grèce 53. tábla. – Az állatok nyilván a víz, föld és levegő faunáját jelképezik. E világos szimbolikán kívül azonban figyelniük kell arra is, hogy a néphitben a hal rendesen a férfi elv megtestesítője. E vázaképen is olyanmódon festették az asszonyalak szoknyájára, hogy épen szeméremtestéhez ér.

⁵⁴ A kérdés eddigi irodalmát és továbbfűzését l. tőlem: A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben: ETI. Évk. 1943. 41 kk. – Fettich a Századok LXXVIII, 382–335, közölt bírálatában (vö. alább a ⁶⁴ jegyzetet), nyilván Furtwängler nyomán (Der Goldfund von Vetersfelde, Berlin, 1883), a vetersfeldei arany-halat paizsdísznek tartja s erre egy odavetett félmondában tanít ki. A vetersfeldei leletet eredetiben nem tanulmányozhattam ugyan, de az, hogy e leletben lószerszámdíszek is

Az emlékanyagból az tűnik ki – s ezt a másodiknak tárgyalt kérdés is bizonyítani látszik –, hogy a görög asszonyalak csak rövid időre tudta más formába öltöztetni a szkítáknál és a többi ázsiai népeknél már régebben meglévő istenanya-képzetet. Ez a képzet itt állatformában élt, még hozzá, úgy látszik, elsősorban szarvasünő alakjában öltött testet. Az ősi, talán belsőázsiai, fogalmazásban – amint az a későbbi feljegyzésekből, köztük a magyar csodaszarvas mondából is kitűnik – a szarvas alakja a két vadásztestvérrel szövődött egy eredetmondába. A mitikus vadászat a steppei vadásznépeknél a totemhittel ötvözve bukkan fel. A középpontba kerülő főalak, a különböző művelődési körök szerint, hol asszony, hol nőstényállat – főként szarvasünő –, hol pedig hal formájában jelenik meg, másutt meg az életfa képzetében jelentkezik. Az egyik legszebb szkítakori emléken, a novocserkaski arany diadémon egyszerre két alakban is láthatjuk.⁵⁵ A diadém abroncsát életfaként koronázza a hozzájáruló szarvas, vadkecske s más állatok alakjaival, a homlokpánton pedig egy klasszikus kamea női feje példázza őt, kétoldalt sasoktól kísértén. A mítoszban annyira gyakori halmozódást ismerve, nem nehéz a világhegy = földköldöke = földanya képzettel való egybemosódását megértenünk. Párhuzamként, – a könnyebb megértés kedvéért – elegendő, ha az írásbeli kommentárokkal jól megvilágított Krisztus jelképek változására gondolunk, az idők folyamán hol hal, hol életfa, hol kereszt vagy bárány alakjában jelenik meg előttünk s felfeszített teste mellett a nap és hold képe jelenti a világmindenséget. De nem is kell ilyen messzi időkbe mennünk e színváltozás megértésére. A mai ember lélekműködésének elemzői is rámutatnak a jelképek egymástváltásának, egymásrahal-

vannak, már egymagában kérdéssé teszi Furtwängler meghatározásának helyességét. A szkíta művészet legalaposabb ismerője, az orosz M. Rostovcev a halat kétkedés nélkül a lószerszám orrlemezének tartja [Fische als Pferdeschmuck: Opuscula archaeologica O. Montelio LXX-odicata. Stockholm, 1923. 223–31]. Magam részben az eredetiben tanulmányozott rokonleletek, részben pedig néplélektani meg gondolások alapján Rostovcev felfogását tartom helyesnek a Furtwängler-Fettich-féle elmélettel szemben. Vö. még M. Ebert ezirányú vizsgálatait [Vettersfelde: Reallex. d. Vorgesch. XIV, 158], amelyek kísérletekkel igazolják a hal homlokdísz voltát. Ez a kérdés szerintem eldöntöttnek vehető. Rostovcevet idéztem is munkámban [37. l.], s így Fettich odavetett félmondata kiváltképpen alkalmas a nem szakemberek előtt munkamódom ferde beállítására. Vö. még^{63a} jegyzet.

⁵⁵ Vö. M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford, 1922. 135. XXVI. tábla.

mozódásának törvényére a művészi alkotások és az álmvilág működésekor.⁵⁶

Hatalmas, földrészeket és időket átívelő törvények öltenek testet a régészeti leletekben, a mítoszokban és mondákban. Mindenesetre tisztázásra váró feladat, hogy az egyes képzetek mennyiben köthetők helyhez, határozott, zárt művelődési körökhöz és így cseréjük mennyiben jelenti egyúttal e körök egymásba-hatolását.

Az ősi istenasszony képzetének szkíta megfogalmazása leg-szebben a garcsinovoi préselőmintán maradt ránk. Itt nem a testi mivoltában megjelenő asszony áll a két fenevad (oroszlán-griff és ragadozómadár) között, hanem a leroskadó szarvas, alatta pedig az állatvilág képviselői sorakoznak.⁵⁷ ALFÖLDI a jelenet későbbi, avarkori fogalmazványát magyarázva arra a meggyőződésre jutott, hogy a két ragadozó állatban a nomád ket-tóskirályság két ősenek állatalakos mása maradt ránk.⁵⁸ Úgy látom, hogy a szkíta korban ilyenfajta kapcsolat tényleg van, még-hozzá a két vadásztestvér alakja jelenik meg a két állatban (a ma-dár alak nem mond ennek ellent vö. az Árpád-család őst: a raga-dozó vadászmadarat, a turult). Határozottan vadászjelenetnek mi-nősül a garcsinovoi állatküzdelen a szarvas hátára mintázott kutya (9. kép) miatt. A szarvasba harapó kutyát találjuk meg, a hasonló jelenetből kiszakított kul-obai aranyszarvason is.⁵⁹ A kutya alakja külön is megvan a kelemesi leletben.⁶⁰ A többi szarvasalakon pedig a ragadozómadár feje tűnik fel. Az avar-korba átszármazott, késői fogalmazáson FETTICH vette észre, hogy az állatküzdelenben a középső, megtámadott állat mindig szelíd, patás lény (nőstény?), a két támadó pedig ragadozó állat.⁶¹ Em-lékezzünk arra, hogy a görög *πότνια δηρών* ábrázoláson is két raga-dozó állat áll az istennő mellett, vagy pedig teste ilyen állatok-ban végződik. Ezek az ábrázolásbeli egyezések, a vadásztestvé-

⁵⁶ Főként S. Freud, C. G. Jung és Ch. Baudouin, valamint tanítványaik munkáiban.

⁵⁷ A lelet közlője Fettich [A garcsinovoi szkíta lelet: AHung. XV. Bp., 1934] nem veszi észre a kapcsolatot; nem bukkan ezekre az összefüggésekre B. Filov sem [Ein skythisches Bronzerelief aus Bulgarien. ESA, 1934. Minus emlékkönyv]. Supka Ervin, aki pedig a *πότνια δηρών* képzetkörrel is foglalkozik, a garcsinovoi lemeznél nem látja meg az összekötő szálakat (Adatok a szkíta emlékanyag eredetkérdéséhez. Bp., 1935).

⁵⁸ Alföldi, i. m. Arch. Anz. 1931.

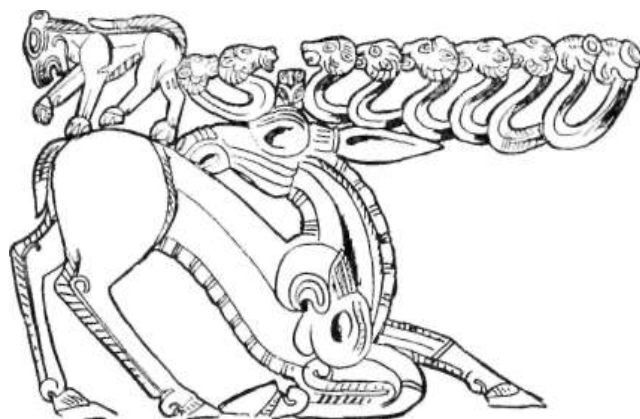
⁵⁹ AHung. XV., XIV. tábla. 1.

⁶⁰ Uo. XIV. tábla 2.

⁶¹ Fettich, Bronzeguss und Nomadenkunst. Prága, 1929.

rek belsőázsiai és népvándorláskori eredetmondáival egybevetve eléggé biztosítják, hogy nemcsak a képi megjelenés azonosságáról van itt szó, hanem tartalmi egyezéstről.

VÁMOS FERENC szép és gondolatébresztő fejezetet szentel egyik utóbbi könyvében⁶² a világhegyen való vadászatnak. Nyoma mai népmeséinkben épen úgy megtalálhatók, mint tőlünk keletre bárhol. Adattárában a világhegy = életfa = πόντια δηρών képzetsoportjának egybeötvöződése is nyomon követhető. Ebből a jelentésváltozásból magyarázom a Man szigeti keresztet (életfa = Krisztus) vadászatát is. A mokrini jelenet is ebben a gondolatban válik érthetővé. Mindebből úgy látszik, hogy az az eredetmonda, amely a szkítáknál feltételezhetően, a hunoknál, bolgároknál és magyaroknál, valamint egy sereg belsőázsiai népnél kimutathatóan megvolt, az avaroknál sem hiányzott.

9. kép. Részlet a garcsinovoi szkíta préselőmintáról (Fettich nyomán).

A mokrini jelenettel kapcsolatosan nem szükséges megkockáztatnunk, hogy a csont kikopott részén esetleg egy vadász képe is szerepelt. Sőt – bár bizonyíthatatlan – valószínűnek tartom, hogy ott is csak állat volt. A vadászkutya és a vadászmadár (?) ábrázolása egymagában is elegendő lehetett a vadászmitosz emlékékének idézésére, mint ahogyan a kul-obai szarvason is csak a kutya jelöli már az egész jelenet értelmét. Még annak, a több valószínűséggel feltehető magyarázatnak szükségét sem érzem, hogy a két hevesebb mozgású állat – az avar szíj végek mintájára, – állati alakban megjelenő vadászokat ábrázolna. A világhegy és az életfa jelenléte sejteti azonban, hogy a jelenet az ősi képzetnek más rétegét őrizte meg, mint a garcsinovói minta és késői avar utódai. Úgy tetszik, hogy az a szemlélet sugallta ezt a rajzot, amelyben már nem a szarvas (ősanya) üldözése a közép-

⁶² Vámos Ferenc, *Kozmosz a magyar népmesében* I. 79. kk.

pont, hanem a világhegy körül folyó vadászat, akárcsak népmeséinkben és a belsőázsiai régi ünnepélyes szokásokban. Ezeknek a vadászatoknak évről-évre való megismétlése biztosította az életet és a termékenységet. Az ú. n. analógiás varázslatnak egyik neme ez: a teremtési folyamatot újra és újra megjátszva biztosítják az évvel együtt újra és újra születő életet. E gondolkozásmód megértéséhez kitűnő példaként kínálkozik mindennapos életünk egyik – bennünk már pusztá szokássá kopott – jelensége. A bibliai világban élő népek a teremtés hat munkanapjának s hetedik pihenőnapjának állandó megismétlésével, mintegy az eredeti teremtési folyamat meg nem álló utánzásával vélték munkájuknak és a világmindenségnek összhangját megteremteni s így a munka eredményességét biztosítani.

3. A SZARVAS ÉS AZ ŐSI ISTENASSZONY.

Egyik előző könyvemben a népvándorláskori lószerszámdíszek szellemi hátterét elemeztem.⁶³ Tisztán a régészeti leletkincsre figyelmezve, arra az eredményre jutottam, hogy a szkítáknál és a belsőázsiai népeknél a lószerszám díszítésének ősi értelme az, hogy a lovat a szarvas tulajdonságaival ruházzák fel, mintegy szarvassá változtatják. Ez a színjátkozás néha annyira megy, hogy a ló fejét agancsos szarvasálarccal fedik be. Ezzel az alaptörékvéssel egyidőben a lószerszámot valósággal elborítják azoknak az állatoknak fejei s karmai, amelyek a mokrini tégely rajzán az életfa körül legelésznek, a garcsinovói lemezen pedig a szarvas körül láthatók. A nyereg rajzán, vagy a nyeregtakaró fémdíszei közt a vadászatot is gyakorta ábrázolják. Arra is rámutattam, hogy a hal és a ragadózómadár milyen nagy szerephez jut ebben a képzetkörben. Ugyanez az állatvilág és vadászat díszíti az emberi öltözetet is, és itt is a szarvas alakja uralkodik. A fejet borító koronák és sapkák díszében az életfa és a szarvas váltakozik, észrevehetőleg az ősbibb réteg itt is a szarvas ábrázolása.

A korai szkíta művészetben a lószerszámon a szarvas helyét többször az ősi istenasszony görög mintájú képe foglalja el, világos jeleként annak, hogy a szarvas és közte valamilyen belső kapcsolat, esetleg azonosság van. Bizonyos jelekből arra következtettem, hogy a díszítést létrehozó világszemlélet, a díszítményeknek a korrallal változó mintázásmódja alatt sem halványodik

⁶³ A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben, II. fejezet.

el és a honfoglaló magyarság növényi jellegű mintakincse is ennek a képzetnek sugárzaskörében kapja meg igazi értelmét. Bizonyos tiszta visszaütések is emellett tanúskodnak. Ilyen visszaütések példának okáért az avar lószerszámok állatalakjai és a magyar veretek közt gyakran felbukkanó szarvas és kutya alak. Párhuzamos ez a megfigyelésem FETTICH ama megállapításával, hogy a húnkori mértani jellegű díszítmények is az állat bőrét jelzik s így a velük díszített tárgyakat, a húnok állatként képelték el.^{63a}

A leletkincs adta lehetőségeket elemezve, már akkor megtaláltam a kapcsolatot az ősi istenanya alakjával. Azonban díszítmények halmozásának háttérében inkább a vadászmágiának, a ló tulajdonságainak a rákerülő állatokéval való fokozásának gondolkodásában véltem e művészet szellemi rugóit megtalálni.

E könyvem megírása óta olvasott adattömeg lehetővé teszi a benne felismert tények továbbszövését, mélyebb igazolását s rész-

^{63a} Fettich, Die altungarische Kuüst. Berlin, 1943. 25. – Tisztán a tárgyak elemzésén alapuló rendkívül termékeny meglátását a következőkben tudom alátámasztani és értelmezni. A hun nyerges és kardveretek pikkelyes díszei (vö. Alföldi András, Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk: AHung. IX. 34–30) szerintem ugyancsak az állati őszanya tiszteletének emlékeit őrzik. Láttuk a hal nagy szerepét a *πότνια δηρών* tiszteletében. Felhívtam arra is a figyelmet, hogy a hal, a kudyrgi Kr. u. VII. századi csontos nyereg vadászrajzán is szerepel, a két szembeállított ragadozóval egyetemben. Kerényi Károly [Ethn. XLI, 146–7] az Ezeregynap meséből közöl a mi csodaszarvas legendánkat példázó történetet. Érdekes, hogy a perzsa történet egy fiatal kínai királyról szól. Azzal indul a mese, hogy a király vadászat közben fehér szarvasünőre bukkan. Ennek testén kék és fekete foltok vannak, lábain arany perecek, hátán pedig díszes nyeregtakaró. Ezután az ismert története folyik tovább. A díszes nyeregtakaró értelmét a karagassok egyik szertartásos szokáscsoportjával való egyeztetésből fejtem meg. E törzsnél ugyanis (vö. 65. jegyzet, Potapov, i. m. 48) szent szarvasokat tartanak, amelyeknek szarvát soha le nem fűrészelik, hátára nemcsak férfiember (asszonynepről nem is szólva) nem ülhet, de még gyermek sem. A hegy szellemének szentelt szarvas számára különleges pikkelyes nyerget készítenek (ilyen pikkelyes nyerget más szarvasra nem szabad tenni). A pikkelyes nyereg alatt tiszta nemez van, amelyen sem aludni, sem ülni nem szabad, s ezt különlegesen kivarrott díszes nyeregtakaró borítja. Ez utóbbit azonosítom a perzsa-kínai mese szarvasának díszes nyeregtakarójával.

A húnkori pikkelyes nyerges szokása tehát a mai néphitből is igazolható s ez egyúttal módot ad szellemi háttérének felfedésére is. A szarvas és a hal mindketteje az ősi istenanya megjelenési formája. A lóra tett, húnkorszaki pikkelyes nyereg gondolata eszerint szervesen kapcsolódik a szkíta lószerszámdíszítéseknek abba a képzetkörébe, amely a lovat szarvassá akarja álcázni. E törekvés magyarázatát e dolgozatban fejtegetem. E pikkelyes (tehát halat jelentő) nyerges egyúttal közvetve ugyancsak bizonyítékai annak, hogy a vettersfeldei nagy hal is a lószerszám díszeihez tartozott (vö. ⁵⁴ jegyzet).

ben módosítását.⁶⁴ Ezek alapján úgy látom, hogy bár a vadász-
mágia szokásanyaga tényleg alakítólag hatott a lószerszámdíszí-
tés művészetére, e hatás csak másodlagos, a művészet igazi szellemi
alapja a ló szarvassá változtatása volt. Ez pedig az ősi isten-

⁶⁴ Több jegyzetben (54, 63a, 70) foglalkoztam Fettich Nándornak a
Századokban [LXXVIII, 328–35] e munkámról írott bírálataival. A bí-
rálat alaphangja ebben a mondatában tűnik elő tisztán: „Ha az ilyen
hamis romantikára épített fantasztikus »eredményekkel« nem számo-
lunk le őszintén, akkor azok tovább kísértenek és a tévedések egész
sorozatának válhatnak kiinduló pontjaivá”. Ez a szenvedélyes beállítás
ugyanazt a hangnemet idézi, amelyet írásaiban Mészáros Gyula és Moór
Elemér használt, a magam részéről nagyon világosan tudom, hogy
a fogalmazásnak e messzemenő azonossága nem véletlen. E megállapí-
táson kívül nem kívánok a bírálat irányvonalával foglalkozni. Ellen-
ben sorra veszem azoknak a megjegyzéseknek néhányát, amelyek látszó-
lag alapot adtak ilyen éles állásfoglalásra.

1. Azokról a honfoglaláskori levélalakú, csörgős veretekről írtam,
amelyek meghatározásom szerint a szügyelót díszítették Ezeket előző-
leg Fettich fordítva fényképezte le s ezen az alapon az avar öv-vere-
tek folytatásainak tartotta. Két megállapítást tettem ezekről, az egyik
az, hogy Fettich következtetéseit egyszerűen az a tény közömbösíti,
hogyha a csüngők úgy állottak volna, ahogyan ő fényképezte, akkor
a csörgő vasgolyója beleszorul tokjába s hangot sohasem adha-
tott volna. Ezt az alapvető helyesbítést Fettich egyáltalán nem említi
bírálatában. A másik, amit e szügyelő-veretekről írtam az, hogy a
honfoglaláskori lószerszám szerkezete és díszítésmódja a szkítákig kö-
vethető, közben azonban e levélforma átváltozását is megfigyelhetjük,
mert a levélből mindinkább madárszárnyá változik. Azt is megállapí-
tottam, hogy a honfoglaláskori lószerszámon ez a veret a szügyelő ele-
jéről csüng le. Erre Fettich egy mondatban azt írja: „A lecsüngő
szárny: abszurdum, különben is kétségtelenül megállapítható, hogy
levélről van szó”. Nem vonom kétségbe, hogy Fettich ezt abszurdum-
nak tartja, ám mit tegyek, ha a szkíták nem tartották annak [vö. Coll.
Khanenko II: XX. tábla 326 leletről a kievi múzeumban közösen készí-
tett jegyzeteinket]. A szárny minta szinte levélalakú egyszerűsödik e
szkíta lószerszámon s mint a közlők is már megállapították, a veretsor
(11 darab) a szügyelőn volt. Különben is csak nyugvó állapotban csüng
a minta vágta közben oldalra s előre is csapkod. Fettich eddig nem azt
állapította meg „kétségtelenül”, hogy az idézett szügyelődísz levél-minta,
hanem – amint láttuk – azt, hogy az avar övveretek leszármazottja.

2. Túl korainak tartja a Pasterskoe–gordisče-jellegű fibulák kor-
meghatározását. Minthogy ő pontos ismerője a népvándorlásokor leletei-
ben fellelhető technikai s más részleteknek, munkámat eszerint helyesbí-
tém.

3. Jogosnak látszik kifogása az ellen is, hogy a szkíta mesterek úgy
mintázták állatalakjaikat, hogy azokon meglátszik: állandó közelségé-
ben éltek az ábrázolt állatvilágnak. Lehet, hogy itt fogalmazásom félre-
értésre adott okot és Fettich arra gondol, hogy természetutáni mintá-
zást tételezek fel. Erről azonban szövegemben [38. l.] szó sincsen, csu-
pán arra utalok, hogy a megmintázott állatvilág a steppei faunával
azonos és a mintázásmód egyszerűsödésekor nem a díszítő-jellegű
formájáték lép előtérbe, hanem azok a részek, amelyek az állat szerves
megjelenését fokozzák. Egészen más jellegű tehát e művészet életsora,

asszony totemjévé való alakítását jelentette. Ezért volt lehetséges az, hogy a hasonló értelmű, de emberi alakban megjelenített görög $\pi\acute{o}\tau\nu\iota\ \delta\eta\rho\acute{o}\nu$ -ábrázolás, ha rövid időre is, de eredeti fogalmazásban talált utat a szkítákhoz. Amint alább kifejtem, a ló szarvassá

mint később a tisztán díszítőrend értelmében felbomló germán állatstílusé.

A szibériai aranylemezek művészetében arra is van határozott példa, ha az egyik vadászat ábrázolásakor természetű megfigyelésekkel mintázták az egykorú vadász-szokásokat.

4. A csernigovi ivókürt vadászatát Fettich, mint máshol [vö. ⁶⁸ jegyzet] írom, önkényesen a „perzsa királyok ünnepélyes és mélyértelmű vadászatával” veti egybe. Itt tűnik ki, hogy a néprajzi adattárat nem ismerő kutatót mennyire megtéveszthetik a felületi hasonlóságok és az iráni rajzművészet kétségtelen hatásának jelenléte.

Kifogásolja Fettich, hogy a honfoglaló magyarok egykorú ábrázolását látom a csernigovi ivókürt egyik vadászában, mondván, hogy itt hagyományos ábrázolásról van szó. Ez utóbbit nagyon jól tudom, sőt párhuzamait részben magam állítottam össze idézett könyvemben. Nézzük, minek alapján mondtam én honfoglaló magyar képének a vadászt. Nyílvevsei és íjja olyan, mint amilyeneket honfoglaláskori sírjainkban találunk, tegeze pontosan példázza a magyar tegezt, borotvált feje és lelogó varkócsa pedig a forrásokból s későbbi ábrázolásból jólismert honfoglaláskori hajviseletet mutatja. A többi vele kapcsolatba hozható vadászat-ábrázoláson mindezek az elemek hiányzanak, tehát ezek nem hagyományos valamik, hanem új fogalmazványok. Kétségtelen, hogy egykorú viselet, fegyverzet és hajviselet szolgált mintaként, mivel a két ivókürt a magyar tarsolylemezek édestestvére, nyilvánvalónak tartom, hogy a régészeti leletekben is a magyarságra mutató ábrázolás, csak magyar embert jeleníthet meg.

Lássuk ezzel szemben, hogy mit mond a hajviseletről Fettich. Egyik könyvében [Die altungarische Kunst. 18] az állatok összeszerkesztésében megnyilatkozó szalagfonatos elemekről szólván így ír: „Die Tiere sind miteinander »verbunden«, auch das Haar des einen Jägers (rechts) ist geflochten dargestellt”. Egyszóval a haját nem azért fonták be a vadásznak, mert fonott haját viseltek, hanem, hogy a szalagfonatos stíluselemet itt is érvényesítsék. Az ember tényleg csodálkozik ezen a bámulatosan „absztrakt” magyarázaton, de őszintén úgy érzem, hogy az ilyenfajta látásmódnak semmi köze a honfoglaló magyarokhoz.

A ⁶⁸ jegyzetben és a hozzátartozó szövegrészben kifejtettem, hogy a mágikus vadászat elemei is a magyar csodaszarvas legenda párhuzamaihoz vezetnek. Szó esik erről a dolgozat folyamán is. Mindezek megerősítnek abban, hogy a csernigovi ivókürt mágikus vadászata eredetmondánk egyik jelenetét ábrázolja a hagyományos képszalag átfogalmazásával. Az, hogy Fettich úgy gondolja, hogy a nomád ember sohasem ábrázolja kortársai viseletét, semmit sem változtat a tényeken. Hiszen maga is közöl máshelyen olyan ezüst tálakat, amelyekre áldozati jeleket karcoltak stb. (vö. alább). Az avar példákkal való összevetés nem helyes, mert azokon nyoma sincsen olyan mély szellemi és viseleti átfogalmazásnak, mint a csernigovi ivókürtnél.

Hogy a népvándorlás és a honfoglalás kor művészetében van absztrakt jellegzetesség, az kétségtelen. Azonban „absztrakt” élmény kizárólagossá tétele sokkal inkább Fettich egyéniségére jellemző, mint az ősmagyarokéra. Fettich ugyanazt az „absztrakt” fogalom-világot

alcázásának törekvésében két párhuzamos erő működése figyelhető meg: az egyik az ősi anyajogú társadalom istenasszonyának szarvasünő voltában való hit. Ez az alapréteg, ennek színeváltozása és a lóra való átsugárzása annak a kornak emlékét őrzi, amikor a szarvas megszelídítése után jóidőre a lovat is nyereg alá törték.

akarja mindenáron ráerőszakolni magyarjainkra, mint amilyent Worringer csadálatos elemzései a gotika germán gyökereiről kimutattak [Formprobleme der Gotik. München, 1922]. E látomásban alakítja ki magában a magyarságnak műveltséget adó, indogermán vezetőréteg képzetét is. Törekvésére pontosan ráillenek azok a szavak, amelyekkel munkámat bírálta (vö. fentebb).

Ebben a fajta szemléletben természetesen az, hogy a honfoglalóknak és a többi steppei népeknek nem lehetett ábrázolóművészete. Fettich itt megfélekedzik az altaji és jenisszei sziklarajzokról, a szibériai és belsőázsiai aranyművesség gyönyörű alakos ábrázolásairól, a nagy-szentmiklósi kincsről, az ezüsttálakról és végül a csernigovi ivőkürtről is. Magam nem erőltetem azt, hogy a pusztai népeknek volt ábrázolóművészete, de érthetetlennek találok, hogy a kitűnő anyagismeretéről nevezetes kutatónk minderről megfélekedzik. Strzygowski forradalmi egyénisége és nagy tekintélye a tényekkel szemben nem lehet érv. Lehet, hogy Fettich mindezt az iráni árjaság jelenlétével magyarázza. Hogy egy ilyen álláspont jelentős részében jogos, azt senki sem vonhatja kétségbe. Magam is feltétlenül hiszem, hogy az iráni művészet nélkül a steppei népek művészete más arculatú lett volna. De mit szólna bárki ahhoz, ha az egész német képzőművészetet egyszerűen olasznak minősítenők azért, mert az ősgermán „absztrakt” művészetbe innen került az ábrázolászándék először s később is állandó ihletője volt az északi művészetnek. Ám az indíték nyilvánvalóan nem jelent tulajdonjogot. Amilyen értelmetlen dolog lenne a német művészetet egyszerűen olasznak vagy franciának minősíteni amiatt, mert e két területről kapta legbecesebb indítékait, ugyanúgy tarthatatlan álláspont a steppei művészet önálló létét kétségbevonni azért, mert Dél és Kelet felől termékeny hatások sugároztak formát kereső voltára. E dolgozat folyamán igyekszem a kölcsönhatások természetrajzát a hiedelemvilág tényein szemléltetni, ilyen módon kell ezt elképzelnünk a művészetben is. Az, hogy Fettich a Szent László legenda honfoglalás előtti származtatása ellen foglal állást, nem lep meg, de álláspontja a tények mellett elhalványodik. Mindenesetre különös, hogy a jászkún kongresszuson tartott előadásában [vö. Jász-kún kongresszus. Bp. 1939. 27–33] a kúnok művészetével hozza kapcsolatba a szibériai aranylemezeket és a Szent László legendát. Úgy látszik, hogy a kúnoknak lehetett magasrendű művészete, csak a magyarok kaptak minden műveltséget először a keleti (iráni) árájaktól, majd a nyugatiaktól.

5. Fettich egy odavetett mondattal jelzi, hogy tévesen értelmezem a Magna Mater alakját s idézi a 41. lapot. A 41. lapon Rostovcev és Bleichsteiner felfogását ismertetem, ha tehát Fettich e felfogást tévesnek minősíti, akkor az idézett két kutatóra kellett volna hivatkoznia. A 67. lapon kifejtett felfogásomat ebben a dolgozatban bővíttem s részben módosítom, úgyhogy szükségtelennek érzem a vitát. Egyébként is a Magna Mater nemcsak a klasszikus ókori népek sajátja, hanem jóformán az egész emberiségé. Igen nehéz vitába szállani azzal, aki e jelenségvilág adattárát nem ismeri s csupán annak egyik szelvényében szemléli a dolgokat.

Ekkor mindaz a hiedelem és szokásvilág, amely azelőtt a szarvas-hoz kapcsolódott, a lóra (kisebb mértékben a tevére is) háramlik át.

Ennek a mélyebb alaprétegnek felismeréséhez elsősorban POTAPOV L. P.-nek egyik alapvető dolgozata segített. Az Altaj népeinél található totemhit nyomainak értelmezésével, eddig nem sejtett lehetőségek felé bővítette tudásunkat.⁶⁵ Az ősi istenasszony tiszteletéről dolgozatában nem esik szó, de a benne lefektetett eredmények továbbfűzése más oldalról ismert összefüggésekkel, szinte magától rajzolja ki alakját.

POTAPOV a samánhit irodalmából és saját újszemponitú adatgyűjtéséből azt a tételt szűri le, hogy az Altaj és a Szaján-hegység törzseinél az egykor leginkább elterjedt totemállatok eredetileg egytől egyig szarvas és agancsos erdei vadak voltak. A jávorszarvas, a szarvas, a vadkecske és az őz ösként való tisztelete bontakozik ki az egységesen valló adatkincsből. Ezeknek az állatoknak képét találjuk a Jenisszei és az Altaj sziklarajzain, nemkülönb a minuszinszki bronzrégiségeken és csontfaragványokon is. Ezeknek az állatoknak neve az altaji és szajáni nyelvjárásokban, valamint a szibériai rokon nyelvekben *pur* → *bur* || *pul* → *bul* szóbokor valamelyik változata. A samándobok rajzain szereplő s gyakran lovat ábrázoló rajzok neve is ebből a töből származtatható, s így nyilvánvaló, hogy a szó az idők folyamán jelentésbővülésen ment át. E jelentésbővülés okát POTAPOV a gazdasági változásokban találja meg: a vad szarvasállat neve, a szelídített, házhoz szoktatott állathoz tapad. Később pedig a többi állatok megszelídítésekor, amikor már ló, bika, tevé helyettesíti a rénszarvast nemcsak a gazdaságban, hanem az áldozatokkor is, ez utóbbiak is a szarvas nevét kapják. E névvándorlást a szertartásokból is ki lehet mutatni: korai rétegükben nyilvánvalóan látszik, hogy a szertartás, az énekek szövege, stb. kivétel nélkül

6. A tarsolylemezekről szóló megjegyzéséről csak annyit – mivel ez nem érinti közvetlenül e dolgozat anyagát –, hogy azóta a tarsolylemezek és a bennük levő művészi tartalom időrendjének és társadalmi szerepének egészen új tényezőit fedtem fel [HMN. II. és III. fejezet], s így a vita már csak ezeknek a tényezőknek vizsgálatával lenne termékeny.

Sorbavéve tehát Fettich ellenvetéseit, úgy látom, hogy nagyrésztük – a vonatkozó népi adattár ismeretének hiányában – indokolatlan, másrésze vitatható s csak kismértékben termékeny hozzászólás. Ez az arány még jobban megerősít abban a meggyőződésemben, hogy Fettich bírálatának szenvedélyes hangját nem a vélt tárgyi tévedések sugallották.

⁶⁵ L. P. Potapov, Sledy totemističeskich predstavlenii u altaicev: Sovetskaja Etnografia (Leningrad, 1935). IV–V, 134–52.

szarvasra vonatkozik, akkor is, ha ténylegesen már lovat áldoznak. Nyoma maradt e folyamatnak az eredetileg szarvast jelentő samándobok nevében csakúgy, mint a samán öltözködésében.

A belsőázsiai népek ősi totemállata tehát a szarvas volt. Később a társadalmi tagozódás változásakor, a nagyobbmértékű állattenyésztés beköszöntekor a szarvas már nem az egész törzs totemje, hanem csak a samané és a samán lovának védőszelleme. Mindez ugyancsak a névadásban követhető nyomon: néhány altaji törzs mai napig is törzsnévként őrzi a szarvas nevét (pl. bur-ut), s ezzel a névvel illetik még néhol a samánt is. Mindezekről a dolgokról, POTAPOV bizonyító anyagáról később még szó esik, mert bizonyos okokból szükségesnek látom névgyűjtését ismertetni. Egyelőre szűrjük le a fentiekből, hogy a belsőázsiai népek ősi totemje a szarvas volt, még hozzá nem a hímszarvas, hanem az agancsos szarvasünő. Ezt az egyik kirgiz törzs eredetmondája is tanúsítja; e szerint e törzs ősanyja az agancsos asz-szony, a törzs neve a fenti szóbokorba tartozik (bu-gu).

A szarvasünő, az agancsos vezetőállat a népvándorláskori keleti népek eredetmondáinak főalakja. A magyar tudomány e mondák felderítésében fontos részletkutatásokat s összegezéssé érő tanulmányokat végzett, hiszen a magyar eredetmonda csodaszarvasa e mondakör egyik legszebb emléke. Az utolsó évtizedek terméséből MORAVCSIK GYULA, RÓHEIM GÉZA, BERZE NAGY JÁNOS, ALFÖLDI ANDRÁS és KERÉNYI KÁROLY⁶⁶ munkásságát kell különösképpen kiemelni. Munkáik eredményeire utalva, épen csak a legszükségesebb mértékben érintem az általuk gyűjtött és értelmezett anyag tanuságtételét.

Az agancsos szarvasünő képe Artemissel, a holdistennővel azonosítva az ókori görögségben is feltűnik. A mondák messzi földre utalnak, hol a hiperboreusok hazájáról, hol pedig a föld szélén túl levő meseországokról hallunk bennük. Ugyanez a vezető állat bukkan fel Io alakjában mint tehén, a holdhoz való kapcsolatok itt is világosak. A késői görögségben e mondák két érdekes változat-csoportját ismerjük: az egyikben – nyilván a hunokkal kapcsolatban – a szarvas a Bosporus vidékén jelenik meg s benne

⁶⁶ Moravcsik Gyula, EPhK. XXXVIII. (1914), 280, 333. Ethn. XXXVII, 146. – Róheim Géza, Ethn. XXVIII, 85. – Berze Nagy János, Ethn. XXXVIII, 65, 145. – Alföldi András, Arch. Anz. 1931 és előadása a Régészeti Társulatban 1930-ban, ez utóbbit sajnos csak Kerényi Károly rövid kivonatából ismerem vö. Kerényi Károly, Ethn. XLI, 145. – E dolgozatokban találhatóak a források és az előző irodalom értékelése is.

gonosz szellemek öltenek testet, a másokban Krisztus alakját jelképezi. Ez utóbbi monda, gazdagodva a XII. századtól nyugatra áramló mohamedán mondakinccsel később a Hubertus mondákban válik népszerűvé.

ALFÖLDI figyelmeztet arra egyik dolgozatában, hogy a szkíta leletanyagban is fellelhető az agancsos szarvasünő képe.⁶⁷ Sozomenos, PROKOPIOS és JORDANES pedig a hun és bolgár eredetmondában jegyzi fel a csodaszarvas történetét. PROKOPIOS-nál a magyar krónikák eredetmondájához (Hunor és Magyar) hasonlóan a két vadásztestvér (Kutigur és Utigur) üldözi a szarvast.⁶⁸

BERZE NAGY gondosan egybeveti e mondákat meséinkben való maradványaikkal és a sokszor teljesebb változatokat őrző nyugati emlékekkel, valamint a keleti párhuzamokkal s végül a következő ősalakot szűri ki mindebből: 1. Az istennő kiváló férfiút szemel ki szerelmére. 2. Szarvasünő formájában, feltűnő külső jelekkel díszesen (pl. aranyagancs) csalogatja a vadászó férfit üldözésére. Sebezhetetlen. 3. Tengeren vezeti át, amelynek gázlóját csak ő

⁶⁷ i. m. Arch Anz. 1931.

⁶⁸ Vö. a ⁶⁶ jegyzetet. – Eredetmondánknak néhány fel nem jegyzett részletére is fény derül a régészeti és művészettörténeti anyagból. Láttuk, hogy a garcsinovi préselőmintán és a kul-obai szarvason kutya ugrik rá az üldözött vadra, ugyanígy a Man-i keresztek vadászatán. A Képes Krónika festője is részletesebben ismerhette eredetmondánkat, mint a szöveg szükséztű lejegyzése, mert a vadászatra induló Hunor és Magyar pórázon vadászkutyát vezet. A szarvast tehát kutyákkal üldözték.

A csernigovi ivókört két vadászának nyilai eltörve pattannak vissza a vadállatokról. Ezt az ábrázolást idézett dolgozatomban a Hunor és Magyar monda egyik elveszett jeleneteként magyaráztam és a vadászat mágikus voltát bizonyítva felhoztam azt, hogy a magyar csodaszarvast sem fogja a nyíl és az állatalakban küzdő sámánok s táltosok is sérthetetlenek. Ehhez Berze Nagy János adattárából még a következőket idézhetem: a csodaszarvas monda nyugati változataiban a hős nyila visszapattan az agancsos szarvasünőről s magát sebz meg. Az üldözött szarvasünő meséjének egyik állandóan visszatérő képzete szerint a szarvast sem elérni, sem megsebesíteni nem lehet.

A csernigovi ivókört vadászatának mondai és mithikus háttere nem a „perzsa királyok ünnepélyes és mélyértelmű” vadászata, amint Feticsh ezt az iráni árjaság felsőbbrendűségének igézetében tudni véli [Századok, LXXVIII, 333]. Az iráni vadászábrázolásokban a fejedelem nyila pontosan talál s a megsebzett vadak vergődésének meghatározó mozzanatai a művészettörténelemben páratlan szépségű állatábrázolásokra adnak alkalmat.

Nyilvánvaló ugyan, hogy az iráni rajzművészet „hatott” a belső-ázsiai népekre s általában a pusztai művészetére, ám az azonos jellegű ábrázolások lelki háttere és művészi tartalma egészen más. E rétegeség megállapításához azonban a „reálarchaeologia” módszerei nem elegendők.

ismeri, a vadász nyomon követi. 4. A tenger túlsó partján (vagy a hegy tetején) ismét nővé változva jelenik meg s a kiválasztott férfival örök boldogságban él.

A mi mondáink ennek a kikövetkeztetett alapszerkezetnek egyik változataként jelennek meg. A néptörténeti tanulságok figyelembevételével úgy látom azonban, hogy BERZE NAGY túlságosan egyszerűsítette a szerkezetet. Eredeti formájában két vadásztestvérrel lehetett szó és a szarvasünővel (illetőleg a magát álcázó istennővel) vagy a vezetése alatt megtalált nővel való házasságról szólt a monda. Ám ez a monda nem két hős egyéni tetteinek, vagy boldogságra jutásának történetét tartalmazza, hanem egy nagyobb egység (nép, törzs) vall benne őseiről és saját eredetéről. BERZE NAGYot a számos késői európai változat tévesztette meg, amikor egyéni értelmű magot keresett a mesében. Bár a monda eredetének kutatásakor az eddigiekben nem vették tekintetbe a legfontosabb tény, azt t. i. hogy a szarvassal kapcsolatos hiedelemvilágnak természetesen ott kellett sarjadnia, ahol a szarvas megszelídítése megtörtént, mégis a szövegek gondos elemzése kétségtelenné tette a keleti származást.⁶⁹

A szarvas-monda a fentiek szerint félreismerhetetlenül totemisztikus eredetmonda és abból a talajból sarjadt, ahol a szarvas tényleg totemállat volt: Belső-Ázsiából. Világos nyomait őrzi egyúttal ez az eredetmonda egy olyan ősi társadalmi foknak is, amelynek kebelében még az anyai jogú származásrend volt a társadalom alapja. A két vadásztestvér sem viszi haza nászakor a szarvasistennőt vagy kíséretének tagjait, hanem ott marad annak földjén, mint ahogyan az anyai nagycsaládban a férfi a nő családjához költözik. A totemben állandóan újra és újrászülető élet a valóság az eszmélés e szintjén való képével ötvözve, teremti meg

⁶⁹ Különösen Moravcsikkal szemben Alföldi és Kerényi idézett dolgozataiban és Berze Nagy alapvető adatgyűjtésének eredményeiben. A monda totemisztikus hátterének rajzát első ízben Röheim adta (vö. a ⁶⁶ jegyzetben idézett irodalmat). – Az új haza és a régi haza közt elterülő folyam, tenger képzettel párhuzamos (vagy egytövű) az az általános régi néphit, hogy a másvilágot – az égi hatalmak, ősök világát – víz választja el ettől a világtól. A mondákon kívül a temetkezések is erről tanuskodnak. Radloff szibériai naplójegyzeteiben (Aus Sibirien 2. köt. II. fej.) s máshelyt is találunk feljegyzéseket arról, hogy a temetőnek vizen túl kell lennie, hogy a halottak vissza ne térhessenek ebbe az életbe (vö. a Léthe és Styx hasonló jelképi tartalmát is). A vízbetemetés és csónakos temetkezés is talán e képzetkörbe tartozik. Hazai népvándorláskori temetőinket még nem vizsgáltuk ilyen szempontból. Azok a temetők, amelyek ásatásakor jelen voltam, emlékezetem szerint, kivétel nélkül vagy vízparton, vagy kiszáradt meder mellett voltak, más helyen meg talajvíztől körülvevett szigeteken találtuk.

az ősi istenanya képét, aki minden élet szülője, védője és gondozója. Az eszmélés e kezdeti szintjén ugyanis a külső valóságot az én a maga szerves részeként érzékeli, s így nyilvánvaló, hogy saját eredetmondája és ősanja egyúttal az egész természet eredetének és állandó újjászületésének is értelmezője.

Eszerint az ősi szarvasanya, – az ősi istenasszony egyik megjelenési formája, – a belsőázsiai népek hiedelemvilágában alakult ki. Amikor ez a képzet érintkezésbe került a déli népek emberalakos, vagy életfába zárt képzetével, (amint ez az ábrázolásokból nyomon követhető), egybeötvöződött vele, de nem alakult át, hanem saját egyénisége lassan ránőtt a kívülről jövő formálóerők, „hatások” rétegére. A ló megszelídítésének korában, amikor a szarvassal való gazdálkodást a lótenyésztés váltja fel, a társadalom pedig egyre erőteljesebben az apajogú szervezetre épül, a szarvas helyét a ló foglalja el, de a lószerszám (s mint láttuk, a névadás) még hosszú ideig őrzi a szarvas-ős emlékét. Sok helyen a nyelv és a szokás birodalmából még máig sem tudta kilúgozni az idő ezeket az ős-képeket.

Nagy tévedés lenne azonban ha azt hinnők, hogy a női istenség képzetének szívós volta, újra és újra változott formában való felmerülése csupán a hagyomány tehetetlenségéből fakad. Az újkori lélekkutatás egyik legszebb eredménye, hogy felfedezte a férfiember teremtette műveltség nőies alaprégét, amely újra és újra a női létformát idézi az élet nagy kérdéseire adott válaszkor. A lélek legmélyéről fakadó nagy művészi alkotásoknak épenúgy ez a tárgya, akárcsak a nagy vallásoknak (pl. a Mária-tisztelet). Ez az egyénben és tömegben egyaránt ható s embervoltunk legmélyéről fakadó azonos magatartás öltött testet annakidején a $\pi\acute{o}\tau\nu\iota$ $\delta\eta\rho\acute{o}\nu$, a Magna Mater, vagy a belsőázsiai szarvasanya alakjában.

Szeretnék itt még egy kérdést felvetni. Nagyon könnyen lehetséges, hogy a szarvastiszteletnek ez a formája, sokkal messzibb időkre nyúlik vissza, semmint gondolnók, s mint a pusztai népek hagyatékában felleljük. Az őskorban a magdaléni idők művészeti emlékei között már felbukkan a szarvas, a nő és a hal kapcsolata, valamint a szarvasbőrbe öltözött táncoló varázsló alakja (vö. pl. Gr. H. LUQUET, *L'art et la religion des hommes fossiles*. Paris, 1926. 4:2 kép a hímszarvas alatt fekvő terhes, meztelen nővel, 16: a rénszarvas nemi szerveit csipkedő halak és a vaginát jelképező metszett rombusz alak, 119: a szarvasbőrbe bújt táncoló varázsló stb. A 16. kép elevenen emlékeztet a Mitras szimbolikára is). Ez a jelenségcsoport pontosan azonos azzal, amelyet a hal,

szarvas és nő kapcsolatban fentebb tárgyaltunk. A két csoport közé időben mintegy húszezer esztendő ékelődik. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy a művészetet alkotó Homo aurignaciensis, illetőleg cro-magnon fajtát Ázsiából, esetleg Afrikából származtatják, [vö. HILLEBRAD JENŐ, AZ őskőkor története. Budapest, 1934. Kincsestár 12. sz. 54]. A rénszarvassal való együttélés inkább Ázsia mellett döntene. De a származástól függetlenül nagyon valószínű, hogy a rénszarvasnak a melegebb idő elől való északra vándorlásával együtt, a vele és belőle élő ember is követte a csordákat. Az általam ismert irodalomban nem találtam utalást arra, hogy ezt az összefüggést (t. i. a szarvas, hal és nő kapcsolatát) feltárták volna. E nyers felismerés ellenőrzését és kidolgozását más alkalomra tartom fenn. Ha ez a tétel további leletek világánál, vagy az eddigiek újrafeldolgozása során megerősítést nyerne, akkor a szibériai népek totemhitének múltja egészen új összefüggésrendbe kerülne. Értelmet kapna nemcsak a szarvas nagy szerepe, hanem az a sok őskori átütés, amely a szibériai művészetben tapasztalható. A pusztai lovasnépekről szóló első régészeti adataink – a szarvastotemet illetően – épen arra a korra nyúlnak vissza, amikor a ló már a gazdasági életben és az áldozatokban egyaránt kiszorította a szarvast. A szarvashitnek tehát sokkal régebbi időkből kellett átszármaznia ezekbe; a társadalmakba.

Az általam ismert irodalom tükrében úgy látom, hogy az ókorban az istenanya alakját a föld más és más területein egy-egy uralkodó állat alakjában elevenítették meg s így az egyes nagyobb földrajzi egységekben más- és más alakban bukkan elénk az ősgondolat. A szibériai erdő-övben s európai folytatásában a görög földig jutván, a medvetisztelet uralkodott,⁷⁰ a füves pusztaságokon s a vele érintkező hegyvidékeken a szarvast, majd az életformaváltás után a lovat, a déli földműves népek pedig a szarvas-

⁷⁰ Vö. Alföldi András, A medvekultusz és anyajogú társadalom Euráziában: NyK. L, 5–17. Alföldi adatait továbbfűzve, úgy látom, hogy Artemis (eredetileg medveistennő) alakjában megjelenő szarvas-ünő [vö. Berze Nagy, XXXVIII, 65] a steppei szarvas-anya feltűnését jelenti a medvetisztelet ősi rétegében. A görög hitvilág és a pusztai népek hiedelemvilágának egymásrasugárzását szemlélhetjük abban, hogy a görög istenaszony a szarvas vonásait, a szkíta szarvas-anya pedig a *πότνια δηρών* alakját ölti magára. E kölcsönösség mindenesetre figyelmeztető, hogy a steppei hiedelemvilág alakulását nem lehet csupán a fémművesség ismeretében s azok kizárólagos déli vonásaiban nyomon követni, mint azt Fettich fentebb idézett műveiben megkísérli. A népi hiedelemvilág beható ismerete nélkül az ilyenfajta kísérletek legfennebb a motívumvándorlás útvonalának felismeréséhez vezetnek, de semmiesetre sem elegendők e vándorlás értelmének s a benne megnyilatkozó emberi tartalomnak megértéséhez.

marhát és a bikát tisztelték ősanjukként, illetőleg apai ágra térve, apaállatként.⁷¹

Ez a hiedelemvilág egymással érintkezve és a fatisztelet (életfa) szokáskincsével ötvöződve igen sokrétűen népesíti be Eurázsia emberanyagának eszmélését. A fent épen csak érintett tudományos nyersanyag, úgy gondolom, eléggé bizonyítja, hogy a régészeti leletekből vont következtetés, a lószerszámok magyarázatakor a szarvassá változtatás szokásának megfigyelése helyes volt. Ez az álcázás, valamint az állatvilág felsorakoztatása és a vadászat az ősi istenanya-tisztelet eleven voltáról tanúskodik. Mindezekkel a mokrini ábrázolás megértése is elmélyült. Röviden még szükségét érzem annak, hogy a vadászatnak e gondolatkörbe való megjelenéséről beszámoljak. Világszerte ismeretes, hogy a totemállatra nem szabad vadászni, elejteni s húsát élvezni halálos bűn. A tilalom alól évente egyszer tesznek kivételt. Nagy szertartás-sorozatok előzik meg a vadászatot. Az állat elejtése után rendezett lakoma a termékenység ünnepe. A legvadabb nászok színhelye az ünnep, amikor is minden tilalom feloldódik. A vad elejtése és a termékenységi ünnep világos megisméltése az eredetmondának. Később ezek az évi vadászatok vesztek eredeti jellegükből, de a termékenységgel való kapcsolatuk a körülöttük zajló szokásrengetegből mai napig is kiolvasható.

A szarvasűnő totem léte további kérdést vet fel. A törzs- és személynév vizsgálatokból kitűnik, hogy az ősemberi eszmélés szint egyik alaptörvénye a név és lélek azonosságának hite.⁷² Ennek következménye példának okáért az is, hogy őseink a honfoglalás korában a család minden tagjának s vagyonának és telephelyének, a család alapító ősenek nevét adták, ezzel oltalma és védelme alá helyezvén a nagycsaládot. Ugyanezt a fogalomkört képviselik más vetületben azok a törzs- vagy családjelvények, vagy épenséggel rajzolatok, amelyek az őst idézik az emberre, vagy tárgyra s így védik a rontástól s biztosítják termékenységét.

⁷¹ Vö. W. Koppers, Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen: Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik IV, 279–411. – A totemeknek a földrajzi helyzet szerint a szövegben vázolt eloszlása, természetesen csak attól a kortól számítható, amikor a föld nagyjából mai arculatát veszi fel. Az őskőkor éghajlatingadozásai mozgásba hozták az élőlények egész világát és a faunával és flórával együtt sodorták az embert is. Elképzelhető természetesen az is, hogy az őskőkori istenanya (?) tisztelet és a későbbi szibériai kultusz közt az összefüggés nem folyamatos hagyomány eredménye, hanem a gazdasági és lélektani megisméltődéséből magyarázható.

⁷² E hiedelemvilágról szép képet rajzol Lovas Róza, Név-lélek: MNy, XXX, 12–7.

Kérdés tehát, hogy vajjon a szarvastotem emléke felfedhető-e a nevekben. Közlöm POTAPOV ezirányú vizsgálatait,⁷³ részben mint a fentebb elmondottak bizonyító anyagát, részben mint a bolgár népnév magyarázatlehetőségének adattárát.

1. *Állatnevek:* a) A *bur* név jelentése: A jakutoknál: *bur* 'szarvas', szojotoknál: 'jávorszarvas' (hím), *pur-a* ~ *pur-u* 'szarvas, bika, teve'; a karagassoknál *pur* 'jávorszarvas'; az altajiaknál *pur-a* 'az áldozati ló lelke', az áldozati ló', amelyet az áldozáskor rudra húzva kiakasztanak', a sor-oknál: 'áldozati ló', a kumandinoknál 'égi ló', amelyet azonban a sámándobokon szarvval ábrázolnak. A *pur* → *bur* || *pul* → *bul* kifejezés az altajiban sor-ban, teleutban, szagaiban, kacsincban, koibalban, urjancháiban és csulimban 'jávorszarvas', 'szarvasünő' jelentésben ismeretes.

b) A *bugu* név jelentése: A kirgiz, üzbég és dzsagai nyelvjárásokban *pu-gu* → *bu-gu* 'szarvas', 'maral', 'jávorszarvas' (vö. az idézett kirgiz törzsnevet), a mongolban 'jávorszarvas' 'vadkecske', az altaiban, teleutban, kumandinban *pu-ga* → *bu-ga* 'bika'; az oszmánban *bu-gur* 'teve'; a teleutban *bu-g(u)r-a* 'teve' (természetesen ideveendő a magyar *bika* szó is).

A *bu-gu* kifejezés két tagból áll, első tagja azonos a *bur* szóval, amelyet fentebb a *pur* → *bur* || *pul* → *bul* kifejezésben ismertünk meg, második tagja a *gu*, teljes alakban *kur* → *gur* → *qur* megvan az altaiban, teleutban, selkanban *kur-an* 'vadkecske' jelentésben; az uigurban, dzsagataiban, kazakban és kirgizben *kul-an* 'vadkanca', 'vadszamár' értelemben. A *bugu* terminus eredeti alakja POTAPOV szerint [*bu(r)* + *gu(r)*].

Eszerint tehát a *pur* → *bur* || *pul* → *bul*, *pu-gu* → *bu-gu* || *bu(r)* + *gu(r)* szóbokor eredeti jelentése vad szarvasállat. Amikor később az áldozatokkor a szarvast ló, teve, bika helyettesíti, akkor a *pur-a* → *bur-a* névvel illetik a szerepében szarvast helyettesítő állatot.

2. *Isten- és ember ős-nevek:* *Bur-kan* a teleutoknál, sor-oknál, szagajoknál, kacsincoknál, koibaloknál, karagassoknál, szojotoknál 'istenség', vagy 'szent', 'kívánságot teljesítő' (teleutoknál) jelentésben van meg. A teleutoknál *pur'a* a legfőbb istenség (Ülgen) fia, a tubaraloknál is ugyanez az értelme e szónak. *Bu-gu* 'istenség' a tunguzoknál. A teleutok az ember őseként Adam *Burul*-t tisztelik. Az urjanchai samán az őszellemét, a szarvast idézve 'nagyanyám'-nak szólítja.

⁷³ i. m. általában, de főként 138 kk. – A nyelvészeti jelöléseket abban a formában adom, ahogyan Potapov közlésében találtam.

3. *Törzsnév, samándob- és samánnevek.* Törzsnévben: a már említett kirgiz *bu-gu* törzs, amely őseként az agancsos asszonyt tiszteli. POTAPOV közelebbi megjelölés nélkül a *bur-ut* nevet idézi, mint néhány altaji törzs nevét. Kiegészítésként NÉMETH GYULA adataiból: *Buqa-syyyr* ujjur és *Tana-buga* kazak kirgiz törzsnév, mindkettő bika-tehén jelentésű.⁷⁴ Talán idetartozik a NÉMETH GYULától másként magyarázott *Bur(-)lak* és *Bor(-)an* törzsnév⁷⁵ és a *Bur(-)dās* népnév is.

A samándob részeiben: A dob tudvalevőleg az őst eleveníti meg, eredetileg az ünnepélyes vadászaton elejtett szarvas bőrből készült, az altai samánok dobját mai napig sem szabad más állatok (ló, juh, bika vagy tehén) bőrével bevonni. A dob fogóját az altajiak, telegitek és tubaralok emberformára faragják ugyan, de megnevezésében (*bur, bor*) világosan őrzi még egykori szarvas jelentését. A sor-oknál a fogó nem emberi alakú, nevét (*mar*) POTAPOV a *bur*-al egyezteteti.⁷⁶

A samán segítő szelleme: Segítő útitársként követi a samánt a *tag-bur*-a (hegy szarvasa), amelyet a samán egyenest Ülgentől kap. Egymás közötti küzdelmükkor a samánok ellenfelük *tag-bur*-a-jának megsemmisítésére törnek, mert pusztulása egyben ellenfelük pusztulását jelenti. A *tag-bur*-a tehát a samán totemlelke. A teleutoknál is ehhez hasonló név él.

Nem térek itt ki a samán öltözetének kapcsolatára a szarvasal. Ezek közismert dolgok, most feladatunk csupán a szarvasra utaló szóbokor ismertetése, a tárgyi emlékek enélkül is szinte kivétel nélkül a szarvas-samán azonosságról beszélnek.⁷⁷

A név-lélek hitből érthető, ha fent tárgyalt szarvas név a samán nevében is felbukkan. POTAPOV az üzbég *por-han pur-han*-ban találja meg a totem emlékét. E szó a chivini üzbégeknél 'samán' jelentésben van meg, a kirgizeknél 'kiabáló', 'hangosan beszélő' tartalommal olyan embert jelent, akinek alaptermészete belső rokonságban van a samánokkal. Ide tartozik még az oszmán *bu-gu* 'varázslat, varázsló' s tegyük hozzá magyar vetületét is: a *bűvöl* és *bölcs* szavunkban, valamint származékaiban lappang a hajdani totemszarvas elmosódott jelentése. A bűvölés fogalom-

⁷⁴ Németh Gyula, A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. 71.

⁷⁵ I. h. 52.

⁷⁶ I. m. 139.

⁷⁷ Vö. Harva és Nioradze többször idézett műveit, továbbá Potapov leírását a szarvas elejtéséről. Ez utóbbit majdnem szó szerinti fordításban közöltem: Ósvallásunk nyomai egy szamosháti kocsis-történetben című dolgozatomban. (Kolozsvár, 1945. 22 kk.).

⁷⁸ I. m. 140. – A bűvölni és bölcs szavunkról uo.

körére idéz NÉMETH egy kínaiba került török kölcsönszót, a *vu-ku-t*,⁷⁸ úgy gondolom, hogy ez is pontosan beleillik a POTAPOV által feljegyzett szóbokorban.

Mint nem nyelvkutató szakember a fentiek továbbfejlesztésére nem vállalkozhatom. Csupán felhívom a figyelmet arra, amit ezzel kapcsolatosan a régészet és néptörténet adattárában e fogalomkörrel párhuzamosnak érzek. E megvitatásra bocsátandó kérdés a következő: Vajjon a bolgárok neve, akiknek eredetmondája kétségtelenül a szarvasünöt mutatja a törzs őséne, nem illik-e bele ebbe a szócsoporthoz! A *Bolyar* mellett egyes feljegyzések *Burgar*, *Burgān*, *Buryar* formát, is megőriztek,⁷⁹ s egyízben a Kubán táján a *Pūgūr* néppel együtt említik őket.⁸⁰ A POTAPOV gyűjtötte szóbokorban *bur-gur* > *bul-gur* > *bol-gur* > *bol-gar* (az utóbbi valószínűleg az *o*-n keresztül) fejlődés minden eleme adva van s olvasmányaim arról győznek meg, hogy e változás hangtörténetileg is elfogadható.⁸¹ A *bolgar* név régibb formáit őrizhetik az elősorolt változatok. Ha ez a származtatás kiállja a bírálatot, akkor a bolgár név totemisztikus népnévként ugyanazt a tartalmat fejezi ki, mint eredetmondájuk: mindkettőben a szarvas-ősanya képzete lappang.

Úgy látom, bizonyos joggal vethető fel az a kérdés is, hogy vajjon az (o)-gur = törzs jelentésű s az összetételekben (kukur-gur, otur-gur, on(o)gur, togur-gur, esetleg uj-gur?) nagyon gyakori szó, eredeti jelentésében a szarvastotemmel azonos népet jelölhette [vö. kur ~ gur ~ qur] s jelentéskopással jutott a csupán összetartozást (vérségi fogalom?) jelentő 'törzs' jelzéshez. Ez a kérdés mind hangtani, mind jelentéstani szempontból felvethető. Ha helyesnek bizonyulna ez a származtatás, akkor megérthetnünk azt a különös jelenséget, hogy a totemhit emlékeivel átitott törökségben miért csak szórványosan találtak eddig totemre valló népneveket. Több jel mutat ugyan arra, hogy a totemhit a népvándorlás korában már eléggé elmosódva élt, a történetiségbe lépő, birodalomalkotó nomádoknál. Viszont eredetmondáik nagyrésze egyértelműen tanúskodik arról, hogy egykor – éppen úgy, mint mai töredéknépeiknél – a totemhit és a belőle kinőtt sámán-ság volt hiedelemviláguk alaprétege. Ha a fenti névadás-magya-

⁷⁹ Vö. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1930. 16, 25, 140–153, 135. A bulgár népnév változatainak gazdag gyűjteménye és a „folyam népe” jelentésnek újból való felélesztése: Ivan Sišmanov: *L'étymologie du nom „Bulgar”*: KSz IV, 47, 334.

⁸⁰ Uo. 485, 491.

⁸¹ A magyar nyelvben is meglévő *u* > *o* > *a* hangváltozása, l. Gombóc Zoltán *Összegyűjtött művei*. II/1. 71.

rázat megállaná helyét, akkor a totemnevek hiánya helyébe egyszerűbe gazdag változatosságuk lépne s az eredetmondákkal párhuzamosan vallanának az egykori szarvas-ősanya emlékéről. A régészeti és művelődéstörténeti anyag egyeztetése során ALFÖLDI rámutatott a hun népnév totemisztikus magyarázatának lehetőségére.⁸²

Függetlenül az itt felvetett jelentéstörténeti, nyelvészeti kérdésektől, a fentebb felsorolt névadás minden magyarázatnál világosabban rajzolja meg a szarvas-ősanya képzet színeváltozását s ezzel hozzásegít e dolgozatban ismertetett emléktanyag mélyebb megértéséhez.

László Gyula

⁸² i. m. Arch. Anz. 1931.

TARTALOM

	Lap
<i>Balogh Artúr</i> : Nemzet és állam a reformkorban.....	3
<i>Buza László</i> : Az állami határok kérdése a nemzetközi jogban.....	22
<i>Entz Géza</i> : Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a XIII. században.....	41
<i>László Gyula</i> : A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása.....	63

Megjegyzés

Az 1944 októberében bekövetkezett háborús nehézségek közepette az Intézet akkori igazgatósága ajánlatosnak tartotta a készülőben lévő 1943-i Évkönyvnek már kiszedett és betördelt három tanulmányát I. kötetként kiadni. Bár az 1943-i Évkönyv a rendkívüli viszonyok miatt eredetileg tervezett formájában máig sem készülhetett el, szükségesnek látszott, az azóta közlésre elfogadott dolgozatokat egybefűzve az Évkönyv II., befejező köteteként közreadni (1947. február 12).

AZ ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET KIADVÁNYAI

E jegyzék nem sorolja fel az időközben elkelt kiadványokat

	Lej
Árvay József: A barcasági Hétfalu helynevei.....	75.000
Balogh Artúr: Nemzet és állam a reform korban.....	25.000
Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance. I. köt. füzve: 500.000, kötve.....	600.000
Biró Vencel: Gróf Majláth Gusztáv püspök a román szenátusban.....	25.000
– Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében.....	30.000
Bónis György: Erdélyi perjogi emlékek.....	35.000
Buza László: Az állami határok kérdése a nemzetközi jogban.....	25.000
Csik Lajos–Kállay Ernő: Vércsoport vizsgálá- tok kalotaszegi községekben.....	25.000
Entz Géza: Az erdélyi műtörténetírás kérdé- seihez.....	25.000
– Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a XIII. században.....	25.000
Faragó Ferenc: Kide egészségügyi helyzete.....	50.000
Gáldi László: Samuelis Klein Dictionarium Valachico-Latinum.....	300.000
Gálffy Mózes: Keresztneveink becéző alakjai a Borsavölgyén.....	25.000
György Lajos: Bálint Gábor emlékezete.....	25.000
Hantos Gyula: Kétvízközi majorok.....	25.000
Hankó Béla: Székely lovak.....	25.000
Huszár Lajos: Bethlen Gábor pénzei.....	100.000
Imre Samu: A kolozsvári fazekasság műszó- kincse.....	25.000
Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbá- riumai.....	300.000
Jancsó Elemér: Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága. 1795–1842.....	25.000
– Döbrentei Gábor élete és munkássága.....	50.000
Járdányi Pál: A kidei magyarság világi ze- néje.....	50.000
Juhász István: A középkori nyugati misszió és a románság.....	25.000
– Bethlen Miklós politikai pere.....	25.000
Kelemen Lajos: Erdélyi magyar mennyezet- festmények a XVII. századból.....	50.000
Kniezsa István: Erdély víznevei.....	25.000
Kovács László: A kolozsvári hóstátiak temet- kezése.....	200.000
Krauss Friedrich: Nösnerländische Pflanzen- namen.....	75.000
László Gyula: A honfoglaló magyarok művé- szete Erdélyben.....	75.000
– Kolozsvári Márton és György Szt. György szobrának lószerszámja.....	75.000
– Ósvallásunk nyomai egy szamosháti ko- csis-történetben.....	25.000
– A népvándorlás lovasnépeinek ósvallása.....	30.000
Makkai László: Szolnok-Doboka megye ma- gyarságának pusztulása a XVII. sz. elején.....	50.000
Márton Gyula: A rumén nyelvatlasz első há- rom kötetének magyar eredetű anyaga.....	25.000
– A kolozsmegyei Borsavölgy állatnevei.....	25.000
Méri István: A Torma Zsófia-gyűjtemény bükki jellegű cserepei.....	25.000
Nagy Jenő: Az erdélyi szász eredet- és nyelv- járás kutatás története.....	30.000
Nagy Lajos: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában.....	200.000
Pataki József: Anjou királyaink és a két román vajdaság.....	50.000
Paulovics István: Dácia határvonala és az ú. n. „dák”-ezüstkincsek kérdése.....	50.000
Roska Márton: A Torma Zsófia-gyűjtemény az Erdélyi Múzeum érem- és régiséggyűjteményében.....	240.000
– Erdély régészeti repertoriuma. I. Óskor.....	240.000
Sándor Gábor: A hóstátiak szénavontatása.....	25.000
Cs. Sebestyén Károly: Krassó-Szörény vár- megye parasztháza.....	50.000
Szabó Dénes: Apor-kódex (Hasonmás-kiadás).....	150.000
Szabó T. Attila: A kalotaszegi helynévanyag vázrajzi szókincse.....	25.000
– A magyar helynévkutatás a XIX. század- ban.....	30.000
– Kalotaszeg helynevei. I. Adatok.....	300.000
Szabó T. Attila–† Gergely Béla: A Dobokai völgy helynevei.....	80.000
– A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei.....	150.000
Székely Zoltán: A komollói erődített római tábor.....	25.000
Tamás Lajos: A magyar eredetű rumén köl- csönszavak művelődéstörténeti értékelése.....	30.000
– Fogarasi István kátéja. Fejezet a bán- sági és hunyadmegyei ruménség műve- lődéstörténetéből.....	40.000
– Ugocsa magyar-rumén kapcsolatok.....	30.000
Vajkai Aurél: Népi orvoslás a Borsavölgyé- ben.....	50.000
Varjas Béla: Enyedí György Gismunda és Gisquardus széphistóriája.....	25.000
– XVI. századi magyar orvosi könyv.....	240.000
Venczel József: Az erdélyi román földreform.....	100.000
Veress Endre: Báthory István levelezése. 2 kötet.....	300.000
Magyar Népmelv (Szerk. Bárczi Géza és Szabó T. Attila). III (1941). köt.....	100.000
– IV (1942). köt.....	100.000
Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1940–41.....	200.000
Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1942.....	200.000
Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1943. I–II. kötet, egyenként.....	75.000
Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1944.....	300.000